

På den anden side

بڨ قٺن ٻنقٺن زٻقٺ

-etik, dilemmaer og omsorg

Søren Kayser - UFC Handicap

På den anden side

– etik, dilemmaer og omsorg

© 2005 Forfatteren og UFC Handicap

Illustration af omslag: Nuno M. Plessman, Thy-Værkstedet.
Fra UFC Handicaps plakatkonkurrence 2003.

Tryk & layout: Glumsø Bogtrykkeri A/S

ISBN: 87-90930-35-5

UFC Handicap
Nørretov 30, 2. - 4100 Ringsted
Telefon: 57 67 46 46 - Telefax: 57 67 08 22
E-mail: ufch@ufch.dk - www.ufch.dk

Eftertryk er tilladt, men kun med tydelig angivelse af kilden:
Søren Kayser (2005), På den anden side – etik, dilemmaer og omsorg, UFC Handicap.

INDHOLD

Forord	6
Introduktion	8
Første del	14
Hvad er et etisk dilemma?	15
Falske etiske dilemmaer	19
Hvordan du håndterer et etisk dilemma	24
Dilemmamodellen	31
Anden del	42
Filosofisk etik	43
Konsekvensetik	44
Pligtetik	55
Anbefalet litteratur	70
Bilag A	72
Bilag B	74
Litteratur	76

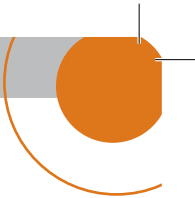

FORORD

Der stilles mange krav til det personale som i det daglige arbejder med mennesker der har et stort behov for hjælp og støtte. I den konkrete situation kan kravene nogle gange virke modsatrettede eller ligefrem i konflikt med hinanden. Den enkelte oplever, at han eller hun befinder sig i et dilemma – måske ligefrem et etisk dilemma.

Men er omsorgsarbejde rent faktisk fyldt med så mange etiske dilemmaer, som man af og til kan få indtryk af? Er de værdier – eller krav – som strides i den konkrete situation lige vigtige? Og hvordan afgør man, hvordan der kan handles, når man befinder sig i et etisk dilemma?

Det er nogle af de spørgsmål som denne bog beskæftiger sig med. I bogen gives også konkrete anvisninger, som kan være en hjælp til at håndtere de dilemmaer som personalet kan opleve at stå i.

Bogen henvender sig først og fremmest til de forskellige faggrupper, der arbejder med mennesker, der har et stort behov for hjælp og støtte i hverdagen. Den henvender sig primært til personale inden for handicapområdet, men vil sagtens kunne bruges inden for andre dele af det sociale område.

Bogen er udarbejdet af cand. mag. i filosofi Søren Kayser, der gennem sin ansættelse i UFC Handicap bl.a. har varetaget en række kurser om etiske dilemmaer for medarbejdere på handicapområdet. Tak til de mange kursister herfra, som gennem deres deltagelse har bidraget med vigtig viden og inspiration til bogen.

Bogen er udgivet med økonomisk støtte fra Socialministeriet.

December 2005

Sissel Lindgaard
Centerleder

INTRODUKTION

Denne bog handler om de etiske dilemmaer, du oplever at stå i, når du har til opgave at hjælpe mennesker med et stort behov for hjælp og støtte i hverdagen.

Du vil typisk opleve etiske dilemmaer på to forskellige måder: Det akutte dilemma og det vedvarende dilemma.

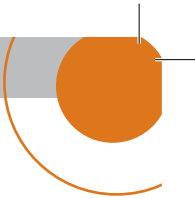

I det akutte dilemma står du i en konkret situation og skal vælge her og nu. Det kan være, at du står over for en bruger, der er selvskadende, og skal tage stilling til, om du skal gribe ind eller lade være. Begge handlinger har negative konsekvenser. Det akutte dilemma er præget af begrænset tid til at overveje, hvad du skal gøre.

Det vedvarende dilemma kan være en situation, der gradvis udvikler sig, eller som på et tidspunkt vil opstå, så du en tid i forvejen kan se, at det vil opstå. Det kan også være en situation, der opstår igen og igen.

Om denne bog

Ordene etik og moral bruges på mange forskellige måder. Nogle bruger ordene i samme betydning, mens andre skelner. Fx skelner mange mellem ordene på denne måde: Begrebet moral dækker over vurderinger af, hvilke handlinger der er rigtige eller forkerte, og hvilke ting vi bør eller ikke bør gøre. Moral er altså noget, der er tæt på vores hverdag. Når jeg fx siger, at det er forkert at lyve, har jeg vurderet moralsk.

Etikken ses i denne sammenhæng som et udtryk for den måde, du kan begrunde dine moralske vurderinger på. Når du skal forklare, hvorfor du

mener, at det er forkert at lyve, kan du fx sige, at du heller ikke selv ville acceptere at nogen løj for dig, eller at hvis alle lyver, kan vi ikke stole på nogen, og det har meget dårlige konsekvenser. Den form for begrundelse er et udtryk for etiske overvejelser.

I denne bog bruges ordet etik om begge dele. At det er forkert at lyve er således en etisk vurdering, og vores begrundelse for, at det er forkert at lyve, er en etisk begrundelse.

Bogen er inddelt i to dele, en praksisdel og en teoretisk del:
Første del behandler emnerne Hvad er et etisk dilemma?, Falske etiske dilemmaer, Hvordan du håndterer et etisk dilemma og Dilemmamodellen, der er en refleksionsmodel.

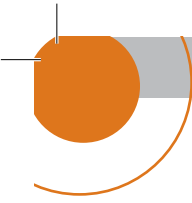
Denne del af bogen giver således vejledning i, hvordan du kan håndtere et etisk dilemma.

Anden del - Filosofisk etik - handler om den filosofiske etik bag denne bog. De to dele kan læses uafhængigt af hinanden, og metodedelen kan derfor sagtens anvendes uden at du har læst den teoretiske del.

Hvad er etik?

Etiske dilemmaer - etisk refleksion - etiske værdier – respekt – omsorg - bør - skal. Hvad er det egentlig, vi mener, når vi taler om etik og moral? Emnet kan være svært at få hold på, og det kan være svært at sætte et skarpt skel op mellem etik og fx politik. Alligevel kan vi sige en del om, hvad etik drejer sig om.

Etikken er en del af svaret på det, filosoffer kalder det praktiske spørgsmål. Dette spørgsmål lyder: Hvordan skal jeg handle? Når du skal finde

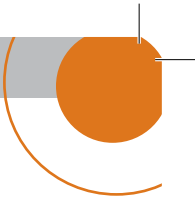

ud af, hvad du skal gøre i en bestemt situation, er en af de overvejelser, du gør dig, om den ene eller den anden handling er rigtig eller forkert. Etik handler om, hvad vi skal gøre.

Når du skal vælge, hvad du skal gøre i en bestemt situation, sker det ofte på baggrund af nogle personlige overvejelser. Hvad kan du lide? Hvad ønsker du? osv. Overvejelser der kun behøver at gælde for dig og måske kun for denne situation. Hvis du skal afgøre, hvad der er etisk rigtigt, skal du gøre nogle andre overvejelser. Etik er ikke kun et spørgsmål om personlig smag lige her og nu. I etikken søger du noget almentgyldigt. Du vurderer ikke blot, hvordan du skal handle i denne situation, men hvordan du mener, at man skal handle i sådanne situationer. Etik handler om almentgyldige principper.

Det betyder dog ikke, at etikken bygger på principper, der er sande alle steder til alle tider. Der findes næppe en etisk sandhed. Derfor er det heller ikke overraskende, at etikken varierer i forskellige historiske perioder, fra kultur til kultur og fra individ til individ.

Man kan sige, at du er fri til selv at vurdere, hvad der er rigtigt og forkert, men ikke til at afgøre det tilfældigt. Ansvar for dine etiske vurderinger betyder, at du står til ansvar for dem. Du skal kunne begrunde dem, hvis nogen spørger, hvorfor du valgte at gøre, som du gjorde. Du kan godt spørge andre til råds og lytte til deres ønsker og værdier. Du kan sågar efterkomme dem til punkt og prikke, men det er stadig dig selv, der er ansvarlig for den handling, du vælger. Derfor er det også dig, der skal vurdere, hvad du bør gøre. Etik er den enkeltes ansvar.

Når det er sagt, skal det også siges, at en del af etikken er fælles. Der kan fx være fælles etiske værdier eller principper, inden for en gruppe af mennesker. Der er måske nogle fælles værdier inden for et fag, inden

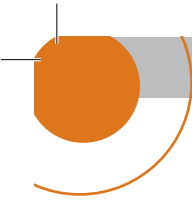
for et politisk parti eller inden for en arbejdsplads. Når man fx arbejder med et værdigrundlag, er det en måde at arbejde med eller udvikle sine fælles etiske værdier på. Dog er det vigtigt, at de fælles værdier bliver den enkeltes egne, at det er de værdier, den enkelte accepterer og bruger i sine etiske vurderinger.

Etikken er ikke det eneste, der styrer vores adfærd. Også lovgivningen bestemmer, hvordan vi skal handle. Du er naturligvis nødt til at følge loven i dit arbejde med mennesker med handicap. Da lovgivningen i høj grad bygger på vores almindelige opfattelse af, hvad der er rigtigt og forkert, vil du sandsynligvis sjældent opleve, at de to ting kommer i konflikt med hinanden. I nogle situationer kan du dog opleve det. I mange af disse tilfælde vil det nok vise sig, at en tilsyneladende konflikt mellem etik og lovgivning ikke er en reel konflikt. Når du får tænkt dine handlemuligheder igennem, får reflekteret etisk og får undersøgt lovens krav grundigt, vil det vise sig, at der ikke er en konflikt.

Men det kan ikke udelukkes, at du kan komme i situationer, hvor du finder, at lovens krav ikke er etisk rigtige. Her skal du dog være opmærksom på, at lovgivningens formål bl.a. er at beskytte den enkelte mod overgreb og svigt. Følger du ikke lovgivningen, fratager du en person denne beskyttelse. Det er også rent etisk en alvorlig sag. Derfor bør du følge lovgivningen. Men det er samtidig vigtigt at gøre opmærksom på problemet, at tydeliggøre, at du er tvunget af den lovgivningsmæssige ramme til at handle på en måde som du opfatter som uetisk.

Den professionelle etik

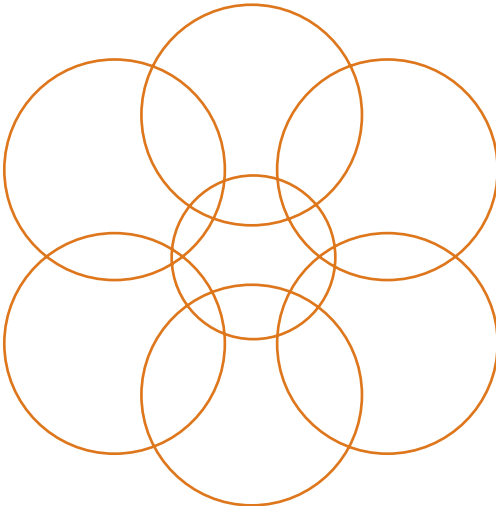
Du kan have forskellige etikker eller sæt af værdier. Fx kan du have en personlig etik og samtidig have en professionel etik. Den professionelle etik er med til at styre, hvordan du bør handle som professionel. De to

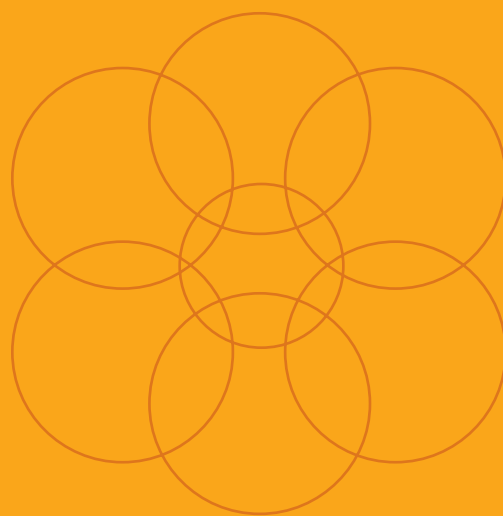
etikker er næppe helt forskellige. Fx vil din professionelle etik sjældent kræve, at du gør noget, der er i modstrid med din personlige etik. Der er snarere tale om, at du som professionel har særligt stærke forpligtelser i forhold til de mennesker, du er sat til at hjælpe.

Blandt medarbejdere i omsorgsarbejde er især to etiske værdier meget omtalte som professionelle værdier: Det er omsorg og respekt for retten til selvbestemmelse eller respekt for den andens personlige valg. Som omsorgsperson har du en særlig pligt til at yde omsorg for de mennesker, du arbejder med. Du har et særligt ansvar for at varetage deres interesser, når de selv har svært ved at gøre det pga. nedsat funktions-evne eller på grund af den situation, de er i. Samtidig har du en pligt til at respektere deres valg. De mennesker, du har til opgave at hjælpe, har samme ret til at bestemme, hvad der er i deres interesse, som andre har. De har ret til selv at vælge hvad de vil bruge deres liv til. Du har som hjælper en særlig pligt til at støtte og hjælpe dem med at nå deres mål. Du skal altså ikke bare respektere deres valg, men også støtte dem i at vælge. Omvendt kan din omsorg for den anden kræve, at du reagerer, hvis du oplever, at en persons forfølgelse af sine mål vil have meget alvorlige, negative konsekvenser.

Disse værdier hænger sammen med, at mennesker med handicap så vidt muligt skal have de samme muligheder for at at forfølge deres mål og efterleve deres pligter som andre.

FØRSTE DEL
FØRSTE DEL

HVAD ER ET ETISK DILEMMA?

Peter, der ikke fuldt ud kan tage vare på sig selv, går ikke i bad. Det er efterhånden meget længe siden, han sidst er blevet vasket. Det betyder, at Peter ikke lugter særlig godt, og at han er begyndt at få mange negative reaktioner. Fx er han blevet bedt om at forlade en tøjbutik.

Det er muligt for personalet at få Peter til at gå i bad. Men han gør det under protest.

Personalet overvejer denne mulighed, fordi de synes, at det er uværdigt, at Peter får de reaktioner, han får, og fordi det giver ham en dårlig livskvalitet, at andre tager afstand fra ham. Samtidig mener de, at han ikke selv forstår, at disse reaktioner skyldes hygiejnen.

Skal hensynet til Peters værdighed og livskvalitet veje tungere end respekten for hans valg?

Når du står i et etisk dilemma, bør du gøre to ting, men hvis du gør det ene, kan du ikke gøre det andet. Et etisk dilemma er et problem, fordi du kommer til at svigte en etisk pligt, uanset hvad du gør.

Der kan opstå et etisk dilemma, så snart du har pligt til at gøre mere end én ting. Når du har mere end én pligt, er der mulighed for, at pligterne kommer i konflikt med hinanden. Når du opfylder den ene pligt umuliggør du den anden – og omvendt.

Etiske dilemmaers betingelser

I arbejdet med mennesker oplever du ofte at være splittet mellem to handlinger, som det er tilfældet i forhold til Peter. Der er tale om situationer, der opleves som etiske dilemmaer, når du står i dem. Spørgsmålet er imidlertid, om det altid er etiske dilemmaer, for der er nogle betingelser, der skal være opfyldt, hvis det skal være tilfældet.

Betingelserne for et etisk dilemma er:

1. Du skal have to etiske pligter.
2. Pligterne skal være lige vigtige.
3. Det skal være nødvendigt at vælge mellem dem.

1. betingelse: To etiske pligter

I et etisk dilemma har du to etiske pligter. Hvis der skal være tale om to etiske pligter, kræver det for det første, at de begrundelser, du har for at gøre det ene og for at gøre det andet er etiske. Som Peters hjælper står du i et etisk dilemma. De handlinger, du skal vælge imellem – enten at respektere Peters valg eller få ham til at gå i bad under protest – er begge etisk begrundet. Den ene er begrundet med, at du har en etisk pligt til at drage omsorg for hans værdighed og livskvalitet og dermed bør sikre, at han får en bedre hygiejne. Den anden er begrundet med, at du har en etisk pligt til at respektere hans valg.

For det andet kræver det, at dine etiske grunde netop er pligter. I denne sammenhæng er en pligt, noget du skal gøre, eller noget du bør. Hvis du lader være med at gøre din pligt, handler du etisk forkert. Er du Peters hjælper, er du forpligtet til at tage vare på Peters værdighed og livskvalitet, og du er forpligtet til at respektere hans valg. Hvis du undlader at vise denne omsorg, handler du etisk forkert. Men du handler også forkert, hvis du ikke respekterer Peters valg.

Hvad er en Pligt?

Ordet pligt bruges på forskellige måder. I denne del af bogen bruges det om noget, du er moralsk forpligtet til at gøre. *Man kan sige, at du skal gøre det.* Det er det, vi udtrykker, når vi bruger ordet bør. Hvis du er forpligtet eller har en pligt til at gøre noget bestemt, handler du forkert, hvis du ikke gør det.

Pligter i denne betydning findes for det første som værdier eller principper, der gælder for mange situationer, som fx pligten til at respektere de valg andre træffer for deres eget liv.

For det andet findes de som pligter over for bestemte personer, fx som din pligt til at respektere Peters valg for sit eget liv.

Pligter kan give sig udslag i konkrete handlinger. Hvis du er nødt til at udføre en bestemt handling for at efterleve en pligt, kan man sige, at du har en pligt til at udføre handlingen.

I et etisk dilemma er to sådanne handlinger kommet i konflikt med hinanden, fordi de udelukker hinanden.

2. betingelse: Lige vigtige pligter

De pligter, der er i konflikt med hinanden er lige vigtige, hvis der er tale om et etisk dilemma.

I forhold til Peter er situationen den, at både hensynet til hans værdighed og livskvalitet og respekten for hans valg er to meget vigtige pligter. Du kan ikke umiddelbart sige, at det ene er vigtigere end det andet.

Hvis du er Peters hjælper, har du lige så gode etiske grunde til at gøre det ene som til at gøre det andet. At respektere hans valg og at tage vare på hans værdighed og livskvalitet er lige vigtigt i denne situation. Hvis det ikke er sådan, er der ikke tale om et etisk dilemma. Hvis den ene pligt er vigtigst, tilsidesættes den anden.

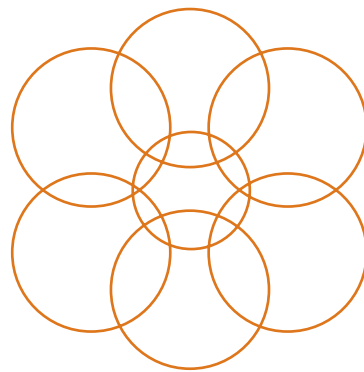
I et etisk dilemma er der altså en slags ligevægt mellem, hvor vigtige de forskellige etiske pligter er i situationen.

3. betingelse: Nødvendigt at vælge

En tredje betingelse, for at man kan tale om et etisk dilemma, er, at det er nødvendigt at vælge imellem de to handlinger. Som Peters hjælper har du forsøgt at motivere ham til at gå i bad for både at respektere hans valg og hjælpe ham til en bedre hygiejne. Desværre lykkes det ikke. Du har prøvet alt, men forgæves. Med andre ord kan du ikke både respektere hans valg og hjælpe ham til en bedre hygiejne.

Samtidig kan du ikke lade situationen ligge. Du kan ikke undlade at vælge eller gøre noget helt tredje, som ville ophæve dine to oprindelige pligter. Sådan er situationen, når du står i et etisk dilemma. Du er tvunget til at vælge.

FALSKE ETISKE DILEMMAER

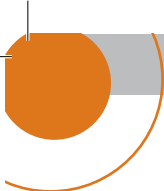
Det er givetvis sådan, at langt de fleste, at de situationer, der opleves som etiske dilemmaer, i virkeligheden ikke er det. De lever ikke op til de tre betingelser. Der er derfor tale om falske etiske dilemmaer.

Vi kan prøve at ændre lidt ved eksemplet med Peter:

Peter går ikke i bad. Imidlertid ønsker hans forældre, at han skal gå i bad hver dag. De er utilfredse med botilbudets indsats, fordi Peter gik i bad dagligt, dengang han stadig boede hjemme. De udtrykker derfor i kraftige vendinger, at personalet bør sørge for, at Peter er renlig. Men personalet oplever ikke, at Peters hygiejne er et problem i forhold til hans værdighed og livskvalitet - Peter synes nemlig upåvirket.

Hvis du var personale på Peters botilbud, ville du stå i et dilemma: På den ene side kan du have grund til at efterkomme Peters forældres ønske. Det kan fx være, at du vil undgå konflikten med dem. På den anden side har du grund til at respektere Peters valg. Dette er et dilemma, fordi du har grund til at gøre begge dele og kun kan det ene.

Men selvom der er tale om et dilemma, er der ikke tale om et etisk dilemma, for din grund til at efterkomme forældrenes ønske er ikke etisk. Derfor har du ikke nogen etisk begrundelse for at begrænse Peters mulighed for selv at bestemme, om han skal gå i bad. Du har derimod stadig en etisk forpligtelse til at respektere Peters valg. Der er ingen tvivl om, at det er Peters ønsker, du skal varetage, og ikke hans forældres. Der er derfor ikke tvivl om, hvad du etisk bør gøre: Nemlig lade Peter selv bestemme.

Du kan også stå i en situation, hvor du har etiske grunde til begge handlinger, men hvor der stadig ikke er tale om et etisk dilemma.

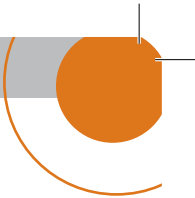

Du er pårørende til Peters nabo. Du kommer på besøg hos naboen en gang om ugen, hvor I snakker og drikker kaffe. Under disse besøg møder du ofte Peter og sludrer med ham. Du oplever, at Peters hygiejne er et problem i forhold til hans værdighed.

Hvis du var i denne situation, ville du ikke have den pligt til at vise ham omsorg, som personalet har. Du har ikke anden forpligtelse til at hjælpe Peter, end du har til at hjælpe andre, du kender. Du ville derfor ikke have pligt til at få Peter til at gå i bad. Men hvis du hjalp ham med at få en bedre hygiejne, ville det alligevel være etisk godt. Det ville være det, man kalder en god gerning. Du gør en god gerning, når du gør noget, der er etisk begrundet, men som du ikke har en pligt til. Du har altså en etisk grund til at hjælpe Peter til en bedre hygiejne, men du handler ikke forkert ved at lade være. Omvendt har du stadig en pligt til at respektere hans valg. Du står altså ikke i et etisk dilemma. For i et etisk dilemma har du to etiske pligter. Og det har du ikke her. Der er altså ingen tvivl om, hvad du bør gøre, du bør respektere Peters valg.

Om du står i et etisk dilemma afhænger altså bl.a. af, hvilken rolle du har i forhold til Peter, fordi din rolle har betydning for, hvad der er dine pligter. I rollen som personale, har du en pligt til omsorg, der medvirker til, at du oftere vil havne i etiske dilemmaer.

Men du kan også stå i en situation, hvor du har to etiske pligter, som udelukker hinanden, men hvor situationen alligevel ikke er et etisk dilemma. Det kan ske, hvis den ene pligt er vigtigere end den anden således, at den vigtigste pligt vil tilsidesætte den anden. Vi kan ændre lidt ved eksemplet, så det ser sådan ud:

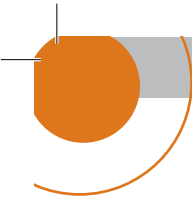
Peter laver en del af sin mad selv, fordi han selv ønsker det. Dette forgår på en meget uhygiejnisk måde. Meget dårlig køkkenhygiejne, fordærvede madvarer, madvarer, der ikke kommer i køleskabet osv. Dette medfører en alvorlig helbredsmæssig risiko, fordi den mad, Peter laver, kan være sundhedsskadelig. Mange pædagogiske initiativer og samtaler med Peter har ikke hjulpet. Peter vil fx ikke være med til at købe nye madvarer sammen med jer, men insisterer på at bruge den mad han har liggende i sine skuffer. Skal I gribe ind, så Peter ikke får gammel mad?

Hvis situationen så sådan ud, ville der ikke være tale om et etisk dilemma. Når Peters måde at lave mad på er farlig for hans liv og helbred, er din pligt til at drage omsorg for hans liv og helbred vigtigere end din pligt til at respektere hans valg. Konsekvensen af at lade Peter selv bestemme er langt alvorligere end konsekvensen af at tilsidesætte hans valg.

Men du kan også have oplevelsen af at stå i et etisk dilemma i en anden type situation. Vi forestiller os eksemplet nogenlunde, som det er beskrevet først i denne del af bogen. Men samtidig forestiller vi os, at du ikke har udtømt alle de muligheder, der er, for at finde alternative handlinger. Måske bliver du opmærksom på, at grunden, til at Peter siger nej til at gå i bad, er, at han på sit tidligere bosted delte badeværelse med en anden, der flere gange var voldelig over for Peter, når han var i bad.

Du taler med Peter. Samtalen afslører, at han er bange for at gå i bad. Du indser, at det er vigtigt at arbejde med at gøre Peter tryk ved at bade. På den måde vil I sammen kunne løse problemet.

Du kan altså hjælpe Peter til at blive tryk ved at gå i bad. På den måde overflødiggør du helt de svære valg mellem at hjælpe Peter til en bedre hygiejne og at respektere hans valg.

I situationen oplever du måske til at begynde med at stå i et etisk dilemma, men det gør du faktisk ikke. Du har nemlig andre og bedre handlemuligheder end de to, der var udgangspunktet. Du kan derfor både hjælpe Peter med at få en bedre hygiejne og respektere hans valg. Det er altså ikke nødvendigt at vælge mellem de to pligter.

Som udgangspunkt stod du med to konkrete handlinger, som du oplevede at have pligt til, og som var uforenelige. Du kan ikke både respektere Peters valg ved at undlade at gribe ind over for det og samtidig gribe ind over for det. Bag ved disse to handlinger ligger din pligt til at tage vare på Peters værdighed og livskvalitet og din pligt til at respektere Peters valg for sit eget liv. Det, der har løst problemet, er, at du har fundet en anden mulighed for at handle, der gør det muligt for dig at opfylde begge de to pligter, der ligger bag de to handlinger, du oprindeligt skulle vælge imellem.

Du vil altså uden tvivl ofte opleve at stå i etiske dilemmaer i situationer, hvor der i virkeligheden ikke er tvivl om, hvordan du bør handle. At arbejde med mennesker byder på mange muligheder. Ind imellem stirrer man sig blind på bestemte handlinger og ser ikke, at der er andre og bedre alternativer. Andre gange er man måske ikke opmærksom på, at én pligt i virkeligheden er vigtigere end en anden, eller at noget, man oplever som en etisk pligt, i virkeligheden ikke er det.

Derfor er det vigtigt, at du undersøger den situation, du står i, grundigt. Det kan du gøre ved at stille dig selv disse spørgsmål:

Hvilke muligheder har jeg for at handle i situationen?

Du har været opmærksom på to uforenelige handlinger, men måske er der andre.

Har jeg en etisk pligt til at gøre det?

Af og til kan du føle en pligt til at gøre noget, som du egentligt ikke har pligt til.

Er de forskellige pligter i situationen lige vigtige?

Du kan stå med to pligter, som ved nærmere eftertanke viser sig ikke at være lige vigtige.

Senere i bogen bliver du præsenteret for en model til håndtering af dilemmaer, og i denne model indgår disse spørgsmål.

HVORDAN DU HÅNDTERER ET ETISK DILEMMA

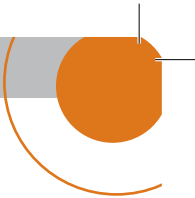

Når du har fået afklaret situationen, vil du i nogle tilfælde konstatere, at der er tale om et etisk dilemma. I disse tilfælde er det stadig ikke klart, hvad du bør gøre. Du har pligt til at udøve to uforenelige handlinger. Derfor skal du finde ud af, hvad der er bedst at gøre i situationen. Dine umiddelbare etiske pligter er kommet i konflikt med hinanden, men du er nødt til at afgøre, hvad du alt i alt bør gøre i denne konflikt. Du kan ikke finde den perfekte handling. Uanset hvad du vælger at gøre, har det en pris: Du er nødt til at vælge den anden handling fra, så selv om du afklarer, hvordan du bør handle, er det ikke noget, du gør uden bekymringer. Men det er alligevel muligt at afgøre, hvad der alt i alt er den rigtigste handling.

At træffe den afgørelse kræver en etisk refleksion.

Den etiske refleksion

Til daglig, når du skal afgøre, om noget er rigtigt eller forkert, kræver det sjældent grundige overvejelser. Du bruger din intuition – din fornemmelse for hvad der er rigtigt og forkert – og afgør hurtigt, hvordan du bør handle. Fx valget mellem at hjælpe eller ikke hjælpe en der er kommet til skade og har brug for din hjælp. Du føler intuitivt, at du bør hjælpe. Der er ikke noget, der taler imod din intuition, så du kan uden problemer følge den.

Men i et etisk dilemma er det anderledes. Intuitionen giver dig ikke et klart svar. Man kan sige, at intuitionen giver dig to svar, der er uforenelige – fordi intuitionen peger på to forskellige pligter. Derfor skal du gøre dig nogle grundigere overvejelser. Dette var fx tilfældet i forhold til Peters situation. Din etiske intuition fortæller dig, at du på den ene side bør drage

omsorg for hans værdighed og livskvalitet og hjælpe ham til en bedre hygiejne. Den fortæller dig på den anden side også, at du bør respektere hans valg og lade ham følge det. Men intuitionen fortæller ikke, hvad du bør vælge at gøre, når du står i dette dilemma. Derfor har du brug for at tænke mere bevidst over, hvad der er rigtigt at gøre i situationen.

Etikken kræver, at du ikke ser situationen isoleret. Du skal ikke bare beslutte, hvad du skal gøre i denne situation, men hvad man skal gøre i denne og alle lignende situationer. Det gælder både i virkelige og i tænkte situationer, for et etisk princip gælder i alle mulige tilfælde. Når du står i et etisk dilemma, skal du altså afgøre, hvordan du skal handle i dette og i alle lignende etiske dilemmaer.

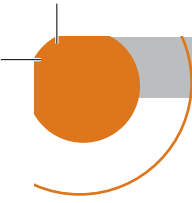
For at gøre det skal du tage udgangspunkt i de personer, der er involveret i situationen, og reflektere som her beskrevet:

Du skal sætte dig i de andres sted

Det vil sige, at du skal sætte dig i de involverede personers sted og tænke over, hvad du kunne tænke dig, der blev gjort, hvis du kom i den samme situation som dem. Altså: Hvilken handling ville du foretrække, hvis du var dem. Du skal forestille dig, at du har deres ønsker og værdier, men din viden om handlingernes konsekvenser.

På den måde undersøger du, hvad du ville foretrække, der blev gjort, hvis du kom i de andres situation.

Du skal altså tænke: Hvis jeg var i den andens situation med den andens ønsker og værdier, hvilken handling ville jeg så foretrække, hvis handlingerne har de konsekvenser, som jeg kan se? Den andens værdier og ønsker er en del af situationen. Hvis du ikke tænkte dig, at du havde

dem, ville situationen ikke være den samme. Samtidig skal du bruge din egen forståelse af de konsekvenser, de forskellige handlinger har, altså hvad du selv mener, der ville ske, hvis du valgte den ene eller den anden handling. Dette skyldes, at du ikke skal afgøre, hvilken handling den anden faktisk foretrækker, men hvilken handling du selv ville foretrække i den andens situation (med dennes ønsker og værdier).

I forhold til Peter skal du forestille dig, at du havde hans værdier og ønsker. Du skal sammenholde dem med konsekvenserne af de to handlinger, du kan vælge imellem. På den måde danner du dig et billede af, hvilken af de to handlinger du ville foretrække, hvis du havde hans modvilje mod at gå i bad, men også havde de øvrige af hans værdier og ønsker. Du skal huske at bruge din egen forståelse af konsekvenserne af at vælge den ene eller den anden handling. Så når du skal sætte dig i hans sted, skal du inddrage de konsekvenser, du kan se, også selv om Peter ikke forstår dem. Dvs. at du skal inddrage de negative konsekvenser af ikke at gå i bad, som Peter ikke selv kan se. Fx at de negative reaktioner, han oplever, skyldes hans dårlige hygiejne. Uanset om Peter ser konsekvenserne eller ej, har de betydning for, hvad du bør vælge at gøre. Det samme skal du gøre for de andre personer, der er involveret i situationen. Det betyder, at dit valg af handling ikke nødvendigvis er det samme, som det Peter vil vælge.

Du kan naturligvis aldrig være sikker på, at du har forstået den andens værdier og ønsker rigtigt. Derfor må du aldrig være for skrāsikker i dine etiske vurderinger. Denne pointe bliver uddybet på s. 38.

Måske skal du ikke bare sætte dig i Peters situation, for der kan være andre, der er berørt af, hvad du vælger. Måske skal du også sætte dig i Peters forældres sted, og se hvilken handling du ville foretrække, hvis du skulle komme i deres situation. Der kan også være andre, der er berørt af valget af handling. Det kan fx være andre beboere og kolleger.

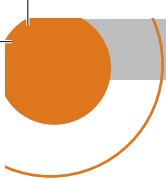
Du skal vælge en handling

Når du nu skal afgøre, hvordan du bør handle, skal du vælge den handling, du kan acceptere set fra alle disse forskellige synsvinkler. Måske vil du foretrække, at der gøres noget forskelligt, i de forskellige involveredes sted, men du kan stadig finde en handling, du kan acceptere, uanset hvis af de involveredes situation du kom i. Det betyder, at den handling, du vælger, ikke nødvendigvis er den, du foretrækker i alle de forskellige involveredes sted. Der kan sagtens være interessekonflikter mellem de involverede, men det vil sige, at du, ud fra hvad du ville foretrække, der blev gjort, hvis du var i de forskellige involveredes sted, afgør, hvad du kan acceptere, uanset hvis sted du var i.

Så når du har afgjort, hvad du kunne tænke dig, der blev gjort, hvis du skulle komme i den samme situation som de andre, skal du afgøre, hvor vigtige de forskellige synsvinkler er for dit valg af handling. Hvor stor vægt skal der lægges på det, du foretrækker, hvis du kom i den enes situation, og hvor stor vægt skal der lægges på det, du foretrækker, hvis du kom i den andens situation?

Som udgangspunkt vejer alle involverede lige meget. Ingen er etisk mere betydningsfulde end andre. Men de konsekvenser et valg af handling har, vil ofte have større betydning for nogle involverede end for andre. Nogen er mere berørt af handlingen end andre. Jo mere berørt en person er, jo vigtigere er det naturligvis, hvad du ville foretrække i denne persons situation.

Hvis du er Peters kontaktperson, er du måske selv involveret i situationen. Så er du påvirket af valget og har dermed en interesse i afgørelsen. Men valget af handling har størst betydning for Peter. Den betydning valget af handling har for dig skal indgå i dine overvejelser, men Peters interesser skal indgå med størst vægt. Samtidig betyder din professionelle rolle, at dine personlige interesser må træde i baggrunden. Du

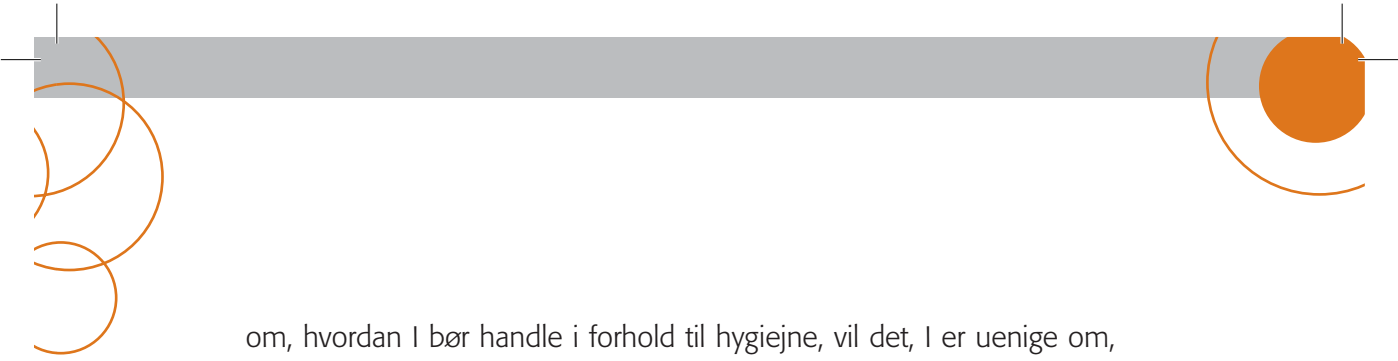
har som professionel til opgave at varetage Peters interesser. Derfor vil der nok være et sammenfald mellem de interesser du ser fra din egen synsvinkel og fra Peters.

Her er der en væsentlig forskel på, om det er dine egne ønsker til dit liv, der er berørt, eller dine ideer om, hvordan andre bør leve. Dine idealer, som man kan kalde dine ideer om, hvordan mennesker generelt bør leve eller bør opføre sig, kan nemlig ikke indgå i dine overvejelser over, hvordan en person du har til opgave at hjælpe skal vælge, hvis de er i konflikt med denne persons ønsker. Det kan være, at en af dine kolleger har en ide om, at man bør være meget hygiejnisk. Derfor mener kollegaen ikke, at I skal respektere Peters valg. Men kollegaens holdning til-sidesætter Peters ønsker, om hvordan hans liv skal være, fordi Peter ikke ønsker at leve op til dette ideal. Hvis idealet kommer med i betragtning, bliver Peters ønsker ikke tilgodeset.

Det er ikke nødvendigvis en kollegas idealer, der er i spil. Det kan også være forældres ideer om hvordan deres voksne børn skal leve deres liv.

Desuden er det sådan, at det er din opgave at varetage Peters interesser og ikke hverken kollegers eller forældres idealer. Når du således skal sætte dig i fx forældrenes sted, er det med den forståelse af situationen, at din opgave som personale er at sikre Peters, ikke hans forældres interesser. Det er en forståelse, som du tager med dig i de forskellige involveredes sted. Var du Peters forældre, ville du givetvis foretrække, at personalet udelukkende fokuserede på at varetage Peters interesser og ikke deres.

Mange af de uenigheder, om hvordan du bør handle, som du oplever, er slet ikke uenigheder om værdier. Det er uenigheder om, hvad I mener, der er beboerens ønsker. Hvis du oplever at være uenig med kolleger

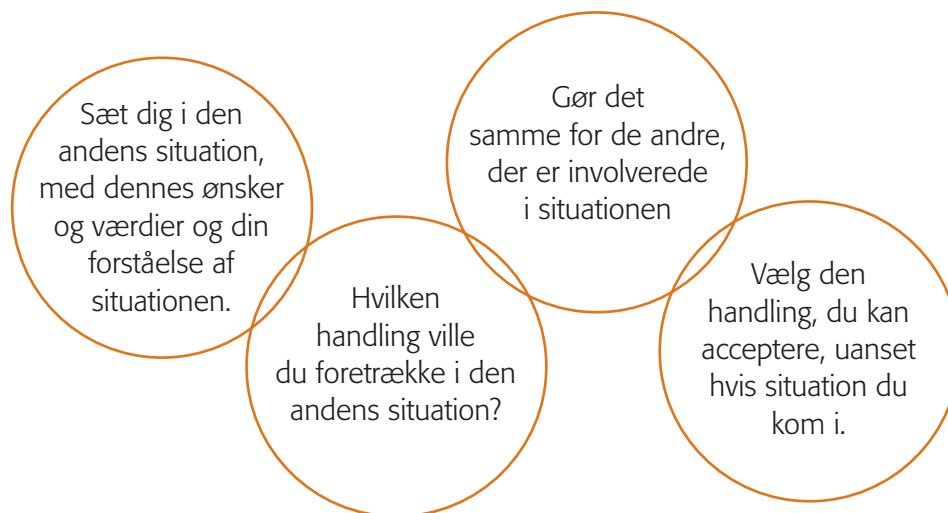

om, hvordan I bør handle i forhold til hygiejne, vil det, I er uenige om, ofte være, hvad Peter egentligt ønsker i forhold til dette spørgsmål.

Du skal naturligvis også være opmærksom på, at du kan opleve en splittelse, fx når du afgør, hvilken handling du vil foretrække, hvis du var i Peters situation. I hans situation ville du givetvis være splittet mellem at sikre din værdighed og livskvalitet og ønsket om ikke at gå i bad. Man kan sige, at du oplever en interessekonflikt i hans situation. I så fald må du acceptere, at det i Peters sted ikke er muligt at imødekomme alle ønsker og værdier.

Samtidig har vi alle en grundlæggende ret til selv at træffe beslutninger for vores liv. Det er en ret, som de fleste af os anser som meget vigtig. Når du skal beslutte, hvordan du skal handle i forhold til Peter, er det vigtigt at tage denne ret med i betragtning. Man kan sige, at de involverede i situationen har en interesse i at fastholde denne grundlæggende ret.

Skematisk ser det således ud:

Metoden i praksis

Denne form for tænkning kan foregå på mange måder. Ofte kan det ske ret hurtigt, hvor du tænker situationen igennem i hovedet. Du sætter dig i den andens situation, ser hvilken handling du ville foretrække, afvejer ønskerne og vælger en handling. Dette sker som en naturlig del af din måde at tænke etisk på.

Problemet er, at der er en udbredt opfattelse af, at etiske dilemmaer er umulige at håndtere. Man opgiver derfor på forhånd at tænke etisk og vælger i blinde.

I denne bog lægges der mest op til, at modellen bruges i forhold til vedvarende dilemmaer.

Hvis du arbejder som omsorgsperson sammen med andre, vil det i mange tilfælde være en fordel at gøre overvejelserne i fællesskab. Det vil give nogle grundigere overvejelser, fordi I i fællesskab kan diskutere, hvordan situationen bedst kan beskrives. Det giver desuden en mulighed for sammen at udvikle jeres værdier.

I næste afsnit – Dilemmamodellen – finder du en refleksionsmodel til afklaring af, hvordan du bør handle i et etisk dilemma. Modellen kan både bruges individuelt og i fællesskab.

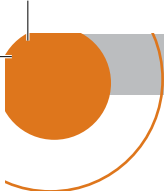

DILEMMAMODELLEN

Dilemmamodellen er en model til refleksion i situationer, du oplever som etiske dilemmaer. Den samler afklaring af, om situationen er et etisk dilemma og refleksionen over et etisk dilemma. Modellen kombinerer to former for refleksion: For det første spørgsmålet om, om der i virkeligheden er tale om et etisk dilemma. Her tages der udgangspunkt i de tre krav, der kan stilles til en situation, hvis der skal være tale om et etisk dilemma. For det andet den etiske refleksion hvor man skal sætte sig i den andens sted.

I Dilemmamodellen er nogle af punkterne slået sammen, da dens praktiske funktion bliver bedre på den måde. Således er punkterne omkring de to oprindelige pligter slået sammen til et. Processen, hvor man sætter sig i de andre involveredes sted og foretager en etisk afvejning af de forskellige interesser, er slået sammen til to led – et hvor du skal se, hvad du vil foretrække i de andres situation, og et hvor du skal afveje og afgøre, hvad du kan acceptere uanset hvis situation du var i. Derfor ser Dilemmamodellen sådan ud:

- 1:** Er du lige forpligtet til begge handlinger?
- 2:** Kom med forslag til andre muligheder for at handle.
- 3:** Hvilken handling ville du foretrække, hvis du kom i samme situation som de forskellige involverede?
- 4:** Hvilken handling kan du acceptere, uanset hvilken af de involveredes situation du kom i?

Længere nede kan du finde en udgave af Dilemmamodellen, der indeholder nogle kommentarer til de enkelte punkter. Det kan være en fordel, da kommentarerne kan være med til at styrke din refleksion.

Inden du går i gang med at arbejde med Dilemmamodellen, er det en god ide at beskrive dilemmaet ordentligt. Det kan du fx gøre ved hjælp af det skema, du finder bagest i bogen (se Bilag A). I skemaet skal du beskrive dilemmaet ud fra disse spørgsmål:

- Hvad er situationen?
- Hvilke to (eller flere) handlinger skal du vælge imellem?
- Hvorfor kan du ikke gøre begge dele?
- Beskriv for hver enkelt handling: Hvorfor bør du udføre den?

Skemaet bruges til at beskrive situationen, som du ser den, inden du begynder den etiske refleksion. Det, du har beskrevet i skemaet, kan altså blive ændret, når du går i gang med refleksionen, så du behøver ikke at være sikker på, at der er tale om et etisk dilemma, når du beskriver det. Det, du skal beskrive, er noget, du oplever som et etisk dilemma.

Som eksempel kan vi igen tage det dilemma personalet oplever at stå i på Peters botilbud:

Hvad var situationen?

Peter siger nej til at gå i bad. Hans hygiejne er meget dårlig, hvilket betyder, at han får mange negative reaktioner fra omgivelserne.

Peter bestemmer selv, om han vil gå bad.

Vi har mange gange talt med Peter og forsøgt at motivere ham, men det har ikke fået ham til at vælge at få en bedre hygiejne.

Hvilke to (eller flere) handlinger skal du vælge imellem?

Handling 1:

Peter gør, som han selv ønsker, hvilket efter vores vurdering vil betyde, at han slet ikke går i bad.

Handling 2:

Vi får Peter til at gå i bad. Det kan lade sig gøre uden brug af fysisk magt, men Peter vil gå i bad under protest.

Hvorfor kan du ikke gøre begge dele?

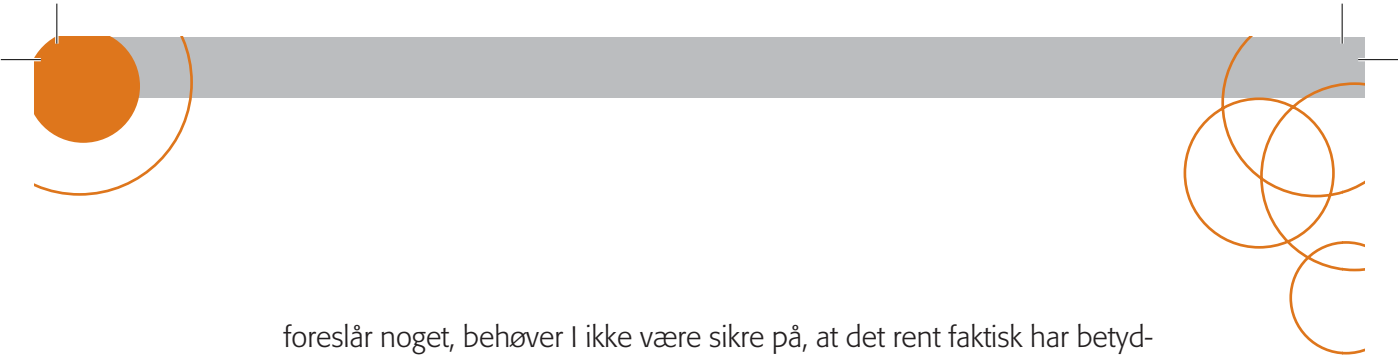
Vi har prøvet mange forskellige tiltag for at få Peter til at gå i bad og samtidig respektere hans valg: Samtaler med ham om betydningen af andres reaktioner, motiveret ham med yndlingsaktiviteter, fået hans forældre til at tale med ham, givet ham tilpasset information om hygiejne. Men ingen af delene har motiveret Peter, så vi må konkludere, at det ikke kan lade sig gøre med Peters gode vilje.

Beskriv for hver enkelt handling, hvorfor bør du udføre den?

Vi bør lade Peter selv bestemme, om han skal i bad, fordi vi har en pligt til at respektere hans valg. Peter er voksen og myndig.

Vi bør få Peter til at gå i bad, fordi hans dårlige hygiejne betyder, at andre reagerer negativt på ham, hvilket er dårligt for hans værdighed og livskvalitet.

Det kan være en god ide, at I desuden brainstormer i fællesskab over hvilke faktorer, der kan have betydning for den situation, I oplever som et etisk dilemma. Det kan både være ting, der er medvirkende til at situationen er opstået, og ting, der gør, at I oplever den som et dilemma. Når I

foreslår noget, behøver I ikke være sikre på, at det rent faktisk har betydning for situationen. Det kan være en god ide at beskrive denne brainstorm i en mindmap, hvor man har beskrevet situationen i midten.

Formålet med brainstormen er at få en bredere forståelse af situationen ved at se på en mængde faktorer, der kan spille ind. De input, man får under brainstormen, kan hjælpe én under alle faser af refleksionen.

Når I skal vurdere, om der reelt er tale om to etiske pligter, kan det være, at I bliver opmærksomme på, at jeres overvejelser om at få Peter til at gå i bad imod hans vilje i høj grad er motiveret af almene normer i samfundet og ikke så meget af spørgsmålet om Peters livskvalitet. I vil måske spørge jer selv, om I skal få Peter til at leve efter nogle almene normer, som er i konflikt med hans egne værdier.

Når du som personale på Peters botilbud fx kan nævne livshistorie som en af de ting, der kan spille ind på situationen, skyldes det, at der kan være noget i Peters livshistorie, der kan forklare, at han ikke ønsker at gå i bad. En viden om dette vil give en mulighed for sammen med Peter

at arbejde pædagogisk med hygiejnen og på den måde undgå at skulle vælge mellem de to pligter.

Desuden er alle de punkter, der er kommet frem i brainstormen, med til at give jer en nuanceret beskrivelse af situationen. Jo mere nuanceret I forstår situationen, jo bedre baggrund har I for at forstå de forskellige personer og sætte jer i deres sted.

Du har altså på nuværende tidspunkt beskrevet dilemmaet med de forskellige handlemuligheder, og de grunde du har til at vælge handlemulighederne. Måske har I brainstormet over hvilke ting, der kan have betydning for, at dilemmaet er opstået. I skal nu i gang med at bruge Dilemmamodellen. Når I bruger modellen, skal du besvare de spørgsmål, der står som overskrifter i de enkelte kasser. Under overskrifterne står der forslag til, hvordan I kan reflektere, når I skal besvare spørgsmålene.

1: Er du lige forpligtet til begge handlinger?

Se på de pligter, du oplever at have. Du skal nu på ny vurdere, om der reelt er tale om to etiske pligter. Det kan være en god ide at diskutere de normer, principper og værdier, der er involveret og konsekvenserne af de to handlinger set med de forskellige involveredes øjne.

2: Kom med forslag til andre muligheder for at handle

Beskriv de handlemuligheder, der har været prøvet eller overvejet. Kan I komme på nye handlemuligheder, der måske gør det muligt at tilfredsstille begge pligter? Det kan være en god ide at inddrage viden og tanker om situationen.

3: Hvilken handling ville du foretrække, hvis du kom i samme situation som de forskellige involverede?

Forestil dig, at du er i samme situation som hovedpersonen i dilemmaet og havde de samme ønsker og værdier.

Hvilken af de handlinger, I har overvejet, ville du foretrække, at personalet valgte? Hvorfor ville du foretrække netop den handling?

Gentag denne proces i forhold til de, der er involverede i situationen.

Hvis du selv er involveret i situationen, skal du også inddrage det, du selv ville foretrække at gøre.

4: Hvilken handling kan du acceptere, uanset hvilken af de involveredes situation du kom i?

Når du skal bruge Dilemmamodellen starter du ved punkt 1. Dvs. at du først skal vurdere, om de handlemuligheder, du skal vælge imellem, er lige vigtige etiske pligter. Så skal du afgøre, om du har andre handlemuligheder, som det vil være bedre at udføre, fordi de gør det muligt for dig at leve op til begge dine etiske pligter ved punkt 2. I eksemplet med Peter kan det fx være, at du ved at tænke i nye baner kan finde helt nye handlemuligheder, der gør det muligt både at hjælpe ham til at få en bedre hygiejne og at respektere hans ret til selv at bestemme. Er der derimod tale om et etisk dilemma, skal du fortsætte refleksionen og gå videre med punkt 3 og 4. Her skal du afgøre, hvordan du bør handle i det etiske dilemma.

Du kan både bruge Dilemmamodellen i dine egne etiske overvejelser, når du for dig selv skal afgøre, hvordan du bør handle i en situation, eller hvis I diskuterer en situation i personalegruppen. Hvis I bruger modellen i personalegruppen, skal du være opmærksom på, at du under alle omstændigheder selv er etisk ansvarlig for, hvordan du handler. Derfor er det vigtigt, at

du selv kan stå inde for den vurdering, du siden vælger at følge. Handlingen skal ud fra din vurdering være acceptabel set fra alle involveredes sted.

Hvis I reflekterer i en gruppe, kan det være en fordel, at I vælger én person, der er på med et dilemma. Det er også en god ide at sætte en tidsramme på refleksionen. Det kan fx være 15 minutter til hvert spørgsmål. Vælg en mødeleder, der skal sørge for, at I holder tiden og holder jer til emnet. Resten af gruppen har til opgave at hjælpe med at reflektere. De skal så at sige stille deres tanker til rådighed til den, der er på.

Du behøver ikke at fortsætte med refleksionen, hvis du har konstateret, at den situation, du står i, slet ikke er et etisk dilemma. Fx hvis du bliver opmærksom på, at det kun er én af de handlemuligheder, du står med, som du har en pligt til at gøre, for så ved du, hvordan du bør handle. Hvis du derimod konstaterer, at der er tale om et etisk dilemma, eller hvis du stadig er i tvivl om, hvordan du bør handle, skal du gå videre.

Det kan også ske, at du bliver nødt til at gå tilbage i processen. Når du fx sætter dig i den andens sted, bliver du måske opmærksom på andre handlemuligheder, end dem du ellers har set. Så er du i virkeligheden gået et skridt tilbage og har konstateret, at der ikke er tale om et etisk dilemma.

Anvendelsen af Dilemmamodellen er en proces, der tager tid, og er derfor mest egnet til at håndtere de vedvarende dilemmaer, hvor man har tid til at sætte sig ned og reflektere og diskutere. I akutte dilemmaer vil tiden ikke være til at sætte sig ned og diskutere situationen. Her er du tvunget til at tænke hurtigt selv, hvis det er muligt.

Det er ikke sikkert, at I finder en endelig løsning under refleksionsprocessen. Ofte vil det være sådan, at de nye forslag til handlemuligheder skal afprøves, inden I kan vide, om de vil fungere i praksis.

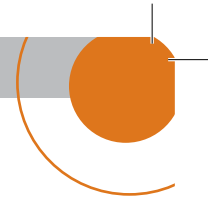

Vi er kun mennesker

Etiske overvejelser er aldrig perfekte. Selv om du er grundig og gør dit bedste, når du sætter dig i den andens sted, kan du sagens tage fejl, og situationen kan ændre sig.

Dit billede af andres værdier stemmer måske ikke overens med deres egen oplevelse. Kun hvis du både er synsk, perfekt fornuftsvæsen og alvidende om, hvilke konsekvenser forskellige handlinger kan have, kan du være sikker på, at dine overvejelser er rigtige. Men du har kun din menneskelige intuition, der ikke nødvendigvis viser sandheden om, hvad en anden tænker og føler. Fx kan det være, at Peter ikke har så meget imod at gå i bad, som du har forestillet dig. Så er det vigtigt, at du er parat til at vurdere situationen på ny. Dine etiske overvejelser, og ikke mindst dit billede af den anden og vedkommendes ønsker og værdier, må aldrig blive fastlåste dogmer.

Situationer forandrer sig. Selv om du måske har gjort dig nogle rigtigt gode etiske overvejelser, er der ingen garanti for, at de ting, du lagde til grund for overvejelserne, bliver ved med at gælde. Folks situation og deres ønsker og værdier kan når som helst forandre sig, eller der kan dukke nye handlemuligheder op. Fx kan Peters hygiejne blive dårligere, så du må vurdere, hvad du skal gøre på ny. Også derfor er det vigtigt, at du altid er parat til at vurdere situationen på ny.

Det er også vigtigt at huske, at situationer, der umiddelbart ligner hinanden, godt kan være forskellige på en måde, der betyder, at man bør handle forskelligt. Hvis fx Peters nabo står i en situation, der ligner Peters – han går ikke i bad og ønsker ikke at ændre ved dette – kan man være fristet til at skære begge situationer over én kam. Men her risikerer man at overse de forskelle, der kan være. Måske forholder naboen sig på en anden måde til sin hygiejne end Peter, fordi han har andre ønsker

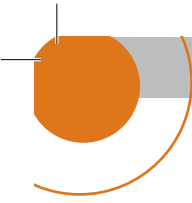
og værdier, måske er konsekvenserne for hans værdighed og livskvalitet anderledes. Sådanne forskelle kan være relevante, og det er derfor vigtigt at være opmærksom på dem. Derfor er det en dårlig ide at have en generel holdning til, hvordan I som personale skal håndtere hygiejneproblemer.

Samtidig skal du være opmærksom på, at den etiske tænkning ikke kan træde i stedet for at spørge folk. Den etiske afvejning, du når frem til, er et udtryk for din stillingtagen, ud fra hvilke værdier du tror. Du kan tage fejl. Anderledes kan det ikke være, da du selv er ansvarlig for dine etiske vurderinger og selv skal stå til ansvar for dine handlinger. Men det kan ikke træde i stedet for at spørge dem, det handler om. At spørge dem, det handler om, er netop en af dine etiske pligter.

Måske bekymrer det dig, om Dilemmamodellen kan give en etisk legitimering af uetiske handlinger. Det kan ske, hvis du ikke fuldt ud og oprigtigt går ind i refleksionen. Fx hvis du som Peters hjælper ikke bruger Peters ønsker og værdier, når du sætter dig i hans sted. Du kan måske hurtigt konkludere, at du i Peters situation ville foretrække, at nogen sørgede for, at du kom i bad. Din etiske vurdering er uetisk, fordi du ikke har reflekteret fuldt ud og oprigtigt. Du har nemlig valgt ikke at tænke dig, at du har hans ønsker og værdier. Men alligevel vil du måske hævde, at det, du gør, er rigtigt, fordi du har reflekteret etisk.

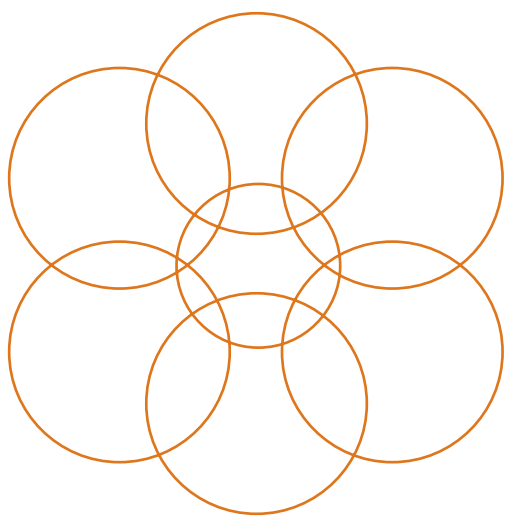
Refleksionen bør ikke i sig selv tjene som en legitimering af handlinger. Formålet med at reflektere er, at man selv skal blive afklaret om en situation. Og til det formål kan refleksionen kun bruges, hvis man går ind i den fuldt ud og oprigtigt.

Modellen kan give anledning til en anden bekymring. Du kan måske spørge dig selv, om du altid skal tænke etisk på denne måde. Prøv at

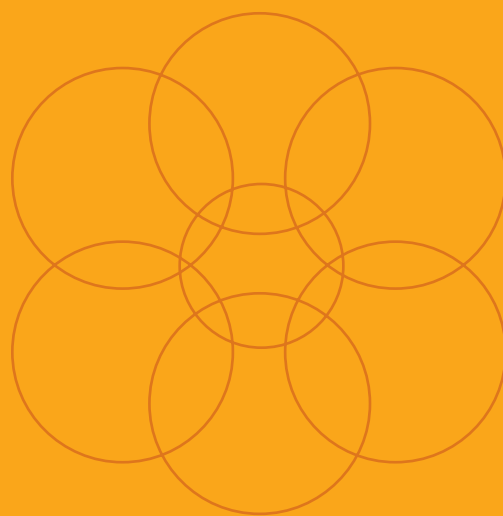

forestille dig, at du, hver gang du skal gøre noget, der har betydning for andre, skal bruge de to sidste punkter i Dilemmamodellen. Det virker helt urimeligt at forestille sig, at vores almindelige etiske fornemmelse slet ikke kan bruges til noget.

Heldigvis behøver du ikke at tænke etisk på denne måde, hver gang du skal gøre et eller andet. Ofte følger du nogle generelle principper eller værdier, som fortæller dig, hvordan du bør handle i forskellige situationer. Du gør det uden problemer. Du kan følge dem stort set uden at tænke over det, med din intuition. Det er i særlige situationer, fx når der opstår en værdikonflikt i form af et etisk dilemma, at du er tvunget til at tænke nærmere over, hvordan du bør handle. Her giver intuitionen dig ikke svaret.

ANDEN DEL
ANDEN DEL

FILOSOFISK ETIK

Denne del af bogen handler om de to grundlæggende retninger inden for etisk teori, der især danner baggrund for denne bog. En etisk teori forsøger at forklare, hvorfor noget er rigtigt, og noget er forkert. Men den kan også have til formål at vejlede os i at vurdere, hvordan vi bør handle, ved at påvirke den måde vi tænker over og diskuterer etiske problemer på. Fx har nogle etiske teorier forsøgt at skabe et bedre grundlag for, hvordan samfundet skal indrettes.

De etiske teorier i denne bog kan inddeles i to grupper: konsekvensetik og pligtetik.

Det er vigtigt at gøre opmærksom på, at denne beskrivelse af filosofisk etik er meget kort, og derfor kun berører en lille del af emnet. En lang række temaer er udeladt, og nogle vil måske savne områder og teorier som dydsetik, kommunikativ etik, omsorgsetik og metaetik. Disse temaer kan man læse mere om i den litteratur, som er anbefalet efter dette kapitel. De to grupper af teorier er valgt, fordi de har stor betydning for metoden i denne bog.

Det er også vigtigt at være opmærksom på, at de her beskrevne teorier skal ses som baggrundsteorier. Det vil sige, at jeg ikke anbefaler de følgende teorier som refleksionsformer. Der anbefaler jeg den tidligere beskrevne refleksion. Formålet med teorierne er at vise den tænkemåde, som refleksionsmodellen er en del af.

Konsekvensetik

En konsekvensetiker mener, at man altid skal se på konsekvenserne af de ting, man gør, at man bør skabe gode konsekvenser med sine handlinger. Hvor gode eller dårlige konsekvenserne er, bestemmer altså om en handling er etisk rigtig.

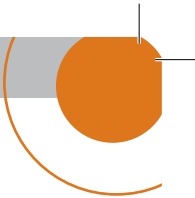

Det er vigtigt at være opmærksom på, at der kan findes mange former for konsekvenser.

Når man i almindelighed taler om de konsekvenser en handling har, drejer det sig som regel om noget, der sker lige efter handlingen. Sådan er det, fx hvis man glemmer at sætte mælken i køleskabet. Konsekvensen er, at mælken bliver sur, og mælken bliver sur, efter man har glemt at sætte den i køleskabet. Derfor ser man ofte efter konsekvenserne af en handling, lige efter den er udført.

Men konsekvenser kan også komme længe efter en handling. Hvis personalet vælger at få Peter til at gå i bad, kan det have den konsekvens, at Peter heller ikke på sigt vil udvikle en motivation for en bedre hygiejne, fordi de har taget initiativet fra ham.

Men det er også muligt at finde konsekvenser et andet sted. Nogle af de konsekvenser en handling har, er handlingen selv. Det lyder måske mærkeligt, men hvis personalet får Peter til at gå bad under protest, er en af konsekvenserne, at de har fået ham til at gå i bad under protest. Det betyder, at man ikke uden videre kan gøre dårlige handlinger for at opnå gode konsekvenser. De dårlige handlinger er en del af konsekvenserne og er derfor dårlige konsekvenser.

Hvis personalet skulle afgøre, om de skulle gribe ind og få Peter til at gå i bad, kunne de tage en lang række konsekvenser i betragtning for de to

handlemuligheder: Hvis man griber ind, vil det betyde, at Peter kan få en bedre hygiejne og få bedre reaktioner fra omverdenen og dermed mere værdighed og bedre livskvalitet. Omvendt vil det betyde, at han skal igennem et bad, han ikke ønsker. Måske vil han få en oplevelse af ikke at være god nok til selv at kunne vælge, så det forhold, at de vælger for ham bliver et nederlag for ham. På sigt vil han måske blive mere passiv, fordi han oplever, at hans beslutninger ikke bliver respekteret. Man kan også forestille sig, at beslutningen vil medføre nogle konflikter mellem Peter og personalet, der er ubehagelige for begge parter og skader deres relation.

På Peters botilbud skal personalet beslutte sig for, hvordan de skal forholde sig til Peters hygiejneproblem. En konsekvensetiker vil mene, at det afgørende er, hvad der giver de bedste konsekvenser. Vurderingen af konsekvenserne afgør, hvad de skal vælge at gøre.

Det lyder umiddelbart let, men der dukker hurtigt spørgsmål op. To af de vigtigste er disse:

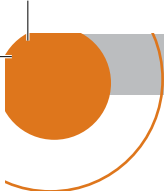
- Hvilke konsekvenser skal man regne for gode?
- Hvordan skal man vælge sine handlinger?

Det er en god ide at tage ét spørgsmål ad gangen:

Hvilke konsekvenser skal man regne for gode?

Det er selvfølgelig let nok at sige, at man skal forsøge at skabe gode konsekvenser med sine handlinger. Det hjælper bare ikke ret meget, hvis man ikke er klar over, hvilke konsekvenser der er gode. Konsekvensetikeren skal derfor afklare, hvad der er godt, for at kunne afgøre, hvilke konsekvenser man skal forsøge at opnå med sine handlinger.

For at undgå forvirring, er det vigtigt at være opmærksom på, at noget kan være godt på to måder. For det første kan det være godt som mid-

del. Det kan være godt, fordi det medfører noget andet, der er godt. At gå til tandlægen er ikke godt for sin egen skyld. Grunden, til at det er godt at gå til tandlægen, er, at man fx kan komme af med en tandpine. For det andet kan noget være godt i sig selv. At komme af med en tandpine er fx godt i sig selv.

Når en konsekvensetiker taler om, at man skal skabe gode konsekvenser, taler han om noget, der er godt i sig selv. Så de følgende teorier om det gode er teorier om, hvad der er godt i sig selv.

Velfærdsetik

En velfærdsetiker mener, at det gode er, at nogen har det godt. At have det godt er det eneste, der er godt i sig selv. Velfærd kaldes også nogle gange for hav-det-godt-hed. En velfærdsetiker mener altså, at man altid skal handle sådan, at det har den konsekvens, at nogen har det godt. Derfor må man spørge: Hvad er det at have det godt? Hvad er hav-det-godt-hed? Det er der grundlæggende to forskellige svar på:

Hedonisme. Navnet kommer af oldgræsk hedone, der betyder nydelse. En hedonist mener, at det kun er nydelse eller lykke, der er godt. Det eneste der er godt i sig selv, er at opleve nydelse eller lykke. Andre ting kan kun være gode, hvis de fører nydelse eller lykke med sig. En hedonist synes altså, at man skal skabe så meget nydelse eller lykke som muligt med sine handlinger. Hedonisme kaldes også for nydelsesetik eller lykkeetik.

Der findes mange udgaver af hedonismen. Man kan bl.a. skelne mellem positiv hedonisme - hvor målet er at skabe mest mulig nydelse eller lykke, negativ hedonisme - hvor målet er at minimere smerte eller lidelse og opfattelser, der både indeholder positiv og negativ hedonisme. (Scarre, s. 39-47).

Hvis en tilhænger af positiv hedonisme skulle give et råd til personalet på Peters botilbud, ville det være, at når de skulle vælge imellem at få Peter til at gå i bad under protest og at respektere hans valg, skulle de vælge det, der ville skabe mest nydelse eller lykke.

Præferenceteorier. Navnet kommer fra engelsk og betyder at foretrække noget frem for noget andet eller at ønske noget. En tilhænger af præferenceteori mener derfor, at kun det at få opfyldt sine ønsker eller få det, man foretrækker, er godt i sig selv, fordi velfærd eller hav-det-godt-hed består i ønskeopfyldelse. Andet er kun godt, hvis det medfører ønskeopfyldelse. En tilhænger af en præferenceteori mener altså, at man skal forsøge at opfylde ønsker med sine handlinger.

Også præferenceteorierne findes i forskellige udgaver. Den enkleste udgave kræver slet og ret, at man så vidt muligt skal handle sådan, at det giver mest mulig ønskeopfyldelse. Andre udgaver tager højde for et vigtigt problem: Mennesker kan tage fejl af betydningen af en handlingens konsekvenser og kan ønske sig noget, der i virkeligheden ikke giver dem mest ønskeopfyldelse. Ifølge disse teorier skal man vælge de handlinger, der i højst mulig grad opfylder folks korrigerede ønsker. Dvs. ønsker folk vil have, hvis de ikke tager fejl. (Scarre, s. 133-137).

Var man tilhænger af en teori om korrigerede ønsker, ville man mene, at personalet på Peters botilbud skulle vælge den handling, Peter ville foretrække, hvis han fuldt ud forstod konsekvenserne af de to handlinger.

Tilhængere af præferenceteorier bruger ofte ordet ønske i en meget bred betydning. Et ønske er ikke bare noget, en person tænker, at han godt vil have, men kan også være noget han behøver eller foretrækker. (Sandøe, s. 19)

Pluralisme

Et andet svar på spørgsmålet, om hvad der er godt i sig selv, er pluralisme. Ordet kommer fra latin og betyder flere. En tilhænger af pluralisme mener, at der er flere forskellige ting, der er gode, ikke kun velfærd eller hav-det-godt-hed. Pluralisten mener altså, at der er flere slags konsekvenser, man skal skabe med de ting, man gør.

Men hvad er det så, en pluralist mener, er godt i sig selv? Forskellige pluralister giver forskellige svar på dette spørgsmål: Venskab, viden, skønhed er eksempler. Hvis en pluralist mener, at selvbestemmelse er godt, mener han, at man skal søge at give mennesker så stor mulighed for selv at bestemme som muligt, fordi selvbestemmelse er godt i sig selv. (Audi, s. 285). Denne pluralist ville derfor mene, at personalet på Peters botilbud har gode etiske grunde til at respektere Peters valg.

Forskellen på en velfærdsetiker og en pluralist kan udtrykkes således:

Velfærdsetikeren: *Man bør give mennesker mulighed for selv at træffe beslutninger for deres eget liv, fordi denne selvbestemmelse vil skabe velfærd (hvad end det er ønskeopfyldelse, lykke eller nydelse). Selvbestemmelse er et godt redskab til at skabe velfærd. Og velfærd er det eneste, der er godt i sig selv.*

Pluralisten: *Man bør give mennesker mulighed for selv at træffe beslutninger for deres eget liv, fordi selvbestemmelse er godt i sig selv – men selvbestemmelse er ikke det eneste, der er godt i sig selv.*

Hvordan skal man vælge sine handlinger?

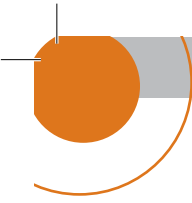
Enhver teori om det gode kan give sig udslag i forskellige former for etiske vurderinger – eller valg af handlinger. Så hvordan skal man bruge sin teori om det gode – hvordan skal man vælge sine handlinger?

Én ting er konsekvensetikere enige om. Nemlig at vurderingen af, hvordan man skal handle i en konkret situation, ikke må favorisere nogen af de personer, der er berørt af handlingen. Alle har samme ret til at nyde det gode. Man skal ikke vurdere ud fra et personligt synspunkt, med udgangspunkt i ens personlige interesser, men ud fra et neutralt synspunkt. Modsat mener en hedonistisk egoist, at man bør sikre sig selv størst mulig nydelse med sine handlinger. En konsekvensetiker er uenig. Hvis vi skal skabe de bedst mulige konsekvenser, kan man ikke på forhånd beslutte at tilgodese sig selv mest. Det kan nemlig godt være, at det alt i alt vil have bedre konsekvenser, fx skabe mere nydelse, at tilgodese en anden, som måske vil opnå større nydelse end en selv. Så når man skal vælge, hvad man skal gøre, skal man lægge lige meget vægt på alles interesser.

Men derudover er der uenighed blandt konsekvensetikere.

Nogle mener, at man skal vurdere, hvilke konsekvenser de enkelte handlinger har. Konsekvenserne skal vurderes handling for handling. Det er ud fra den enkelte handlingens konsekvenser, man skal vælge, hvad der er det rigtige at gøre. Disse etikere kaldes handleetikere. Hvis personalet på Peters botilbud var handleetikere, så skulle de vælge den handling, der gav de bedste konsekvenser. Dvs. den af de to handlinger der medførte mest godt, uanset hvad det er, de regner for godt.

Andre konsekvensetikere mener, at det er forkert. De mener, at man skal følge nogle generelle principper eller regler, når man skal vurdere, hvor-

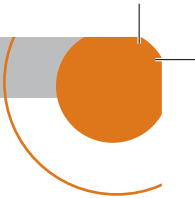

dan man bør handle. Det er regler eller principper, som alt i alt har de bedste konsekvenser. Det kan godt være, at en konkret handling, man udfører, ikke har de bedste konsekvenser, men alt i alt vil man opnå de bedste konsekvenser ved at følge den regel, der kræver handlingen udført. Disse etikere kaldes regeletikere. Har man fx et princip om, at man skal respektere de beslutninger, mennesker træffer for deres eget liv, kan der godt være tilfælde, hvor princippet peger på en handling, men at den handling ikke er den, der har de bedste konsekvenser. Man bør alligevel følge princippet, fordi det at holde fast ved et sådant princip har de bedste konsekvenser. Hvis vi fx forestiller os, at Peter selv tilbereder mad, og at dette foregår under så uhygiejniske forhold, at det er sundhedsfarligt for ham, vil det måske have de bedste konsekvenser ikke at respektere hans valg. Alligevel vil en regeletiker hævde, at vi skal følge princippet, fordi det at følge princippet alt i alt giver de bedste konsekvenser. (Scarre, s. 122-132).

Nogle konsekvensetikere mener, at man i høj grad skal lade være med at vurdere konsekvenser. Det lyder måske paradoksalt, for formålet er stadig at skabe de bedst mulige konsekvenser. Fortalere for denne holdning har deres grunde:

At vurdere konsekvenserne af ens handling er i sig selv en handling, og den handling giver ofte dårlige konsekvenser, mener disse konsekvensetikere. Men som konsekvensetikere bør man skabe de bedst mulige konsekvenser. Derfor bør vi lade være med at vurdere. Som eksempel kan vi igen tage Peter:

Peters mor er på besøg hos Peter. De er ude at gå en tur sammen. Peter har lyst til, at de skal gå på café og drikke kaffe. De hygger sig så godt, når de er på café.

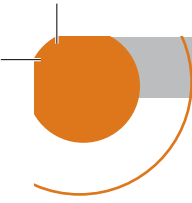

Hvis moderen var en god konsekvensetiker, ville hun, inden hun sagde ja eller nej til invitationen, skulle vurdere hvilke konsekvenser, det ville have at gå på cafeen og sammenligne dem med konsekvenserne af at gøre andre ting i stedet. Én af de ting, hun skulle inddrage i sin vurdering, var Peters hygiejne. Peters hygiejne kan være til gene for andre café-gæster og kan dermed betyde, at de ikke nyder deres cafébesøg. En anden var Peters lyst til at gå på café med hende og den lykke eller nydelse, det ville give ham.

Problemet i eksemplet er, at Peters mor for at træffe denne beslutning skal sætte sig uden for situationen og vurdere den. Hun skal ikke tænke over den som Peters mor, men prøve at være upartisk, for hvis hun skal skabe de bedst mulige konsekvenser, kan hun ikke favorisere sin søn, men bør vægte alles lykke lige. Men Peter trænger til nærvær fra sin mor – ikke upartiske vurderinger. Så når Peters mor skal vurdere, om hun bør acceptere ideen med et café-besøg, er hun allerede ved at ødelægge fornøjelsen ved det. Når hun er upartisk distancerer hun sig fra situationen og fra Peter, hvilket har dårlige konsekvenser, fordi det tager en hel del af fornøjelsen af at være sammen.

Når man skal vurdere konsekvenserne af sine handlinger, blokerer man altså for nogle af de ting, der virkelig har gode konsekvenser, nemlig samvær og nærhed med andre mennesker. Men så har selve konsekvensetikken dårlige konsekvenser, og det kan en konsekvensetiker ikke acceptere.

Løsningen kan være at skelne mellem to niveauer af etik. Hvor det ene niveau er en form for etisk målsætning, og det andet niveau er de tanker man gør sig, når man skal vurdere, hvordan man bør handle. Der er altså tale om et målsætningsniveau og et vurderingsniveau.

På målsætningsniveauet skal man skabe gode konsekvenser med sine handlinger. På vurderingsniveauet kan vurderingen af, hvilke handlinger man bør udføre, ske på andre måder end at vurdere konsekvenserne. Det kan fx være ved at tillægge sig bestemte vaner eller ved at følge bestemte normer, værdier, principper eller overbevisninger. Peters mor kan træffe en beslutning ud fra, hvad hun selv har lyst til, eller hun kan lade sig smitte af Peters begejstring. Dette udelukker ikke, at man indimellem kan tage sine handlinger op til overvejelse og vurdere, om man lever op til sin målsætning om at skabe mest muligt godt. (Railton, s. 93-133; Scarre, s. 193-199).

Eksempler på konsekvensetikere

En af de mest fremtrædende konsekvensetikere er den engelske filosof **Jeremy Bentham (1748-1832)**. Bentham er hedonist, altså en form for velfærdsetiker, og som hedonist mener han, at man skal skabe flest mulige oplevelser af nydelse og undgå ubehagelige eller smertefulde oplevelser. Bentham beskriver, hvordan man skal "måle", hvor meget nydelse der er i en oplevelse. Det, man skal se på, er, hvor stor sikkerhed der er for at opnå nydelse, når man vælger at handle på en bestemt måde, hvor længe denne nydelse vil vare, hvor intens den er, hvor tæt de nydelsesfulde konsekvenser er på én i tid og rum, om nydelsen er ren eller hænger sammen med ubehagelige eller smertefulde oplevelser, om den vil føre flere oplevelser af samme type med sig og hvor mange personer, der er berørt af den. På samme måde er det muligt at måle, hvor stor smerte eller lidelse en handling kan føre med sig. Herudfra kan man lave en beregning af, hvor gode eller dårlige konsekvenserne af forskellige mulige handlinger er og vælge den, der er bedst. Det betyder også, at Bentham er handleetiker. Han mener, at kun den handling, der medfører mest nydelse, er det rigtige at gøre. (Scarre, s. 72-82).

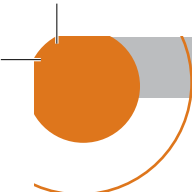

Velfærdsetik, der bygger på præferenceteorien, findes bla. hos filosofen **John Harsanyi (1920-2000)**. Harsanyi mener, at man umuligt kan afgøre, hvad der er godt for forskellige personer, ud fra en bestemt moralsk norm, men kun ud fra personerne selv. Hvis man stiller spørgsmålet om, hvordan en person ønsker at blive behandlet af andre, er der kun ét svar, der nødvendigvis må være sandt. Nemlig at personen ønsker at blive behandlet i overensstemmelse med sine egne ønsker.

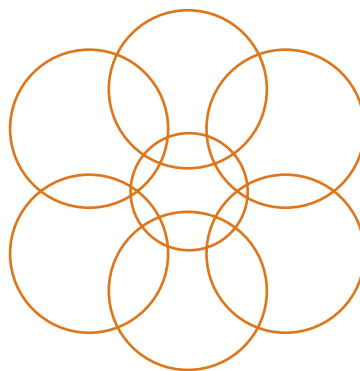
Harsanyi anerkender, at ønsker kan være tåbelige, i den forstand at de ikke giver velfærd. Han mener ikke, at man er forpligtet til at tilfredsstille folks tåbelige ønsker. Her skal man korrigere. Han taler derfor om sande ønsker. Det er det, mennesker ønsker, hvis de reflekterer ordentligt og er i besiddelse af alle relevante informationer om konsekvenserne af forskellige handlemuligheder.

Denne præferenceteori begrundes af Harsanyi med den gyldne regel, som vi bl.a. kender fra biblen: Alt, hvad I vil, at mennesker skal gøre mod Jer, det skal I også gøre mod dem. (Matthæus kap. 7, vers 12). Denne regel accepterer Harsanyi. Han mener, at den medfører, at man skal behandle mennesker i overensstemmelse med deres ønsker eller præferencer, fordi det er sådan, man selv vil behandles. (Scarre, s. 6-7 og 133-134).

Den nulevende filosof **Peter Railton** har et andet begreb om, hvilke konsekvenser man skal regne for gode, end Bentham og Harsanyi. Railton er nemlig pluralist. Han finder det urimeligt, at noget som viden og venskab kun har værdi, fordi det medfører lykke eller nydelse. Både viden og venskab kan medføre nydelse, mener han, men han finder det urimeligt at påstå, at det er deres eneste værdi. Railton foreslår i stedet, at en række ting kan have værdi i sig selv og derfor være værd at efterstræbe som konsekvenser. Han nævner som eksempler: lykke, viden, meningsfulde aktiviteter, selvbestemmelse, solidaritet, respekt og skønhed.

Når man betragter flere forskellige ting som værdifulde i sig selv, og derfor som værd at efterstræbe som konsekvenser, kan man komme i konflikt mellem forskellige værdier. Fx kan en handling, der giver et menneske mulighed for selv at bestemme, samtidig skabe mindre lykke end en handling, der begrænser selvbestemmelsen. Railton mener, at man i en konkret situation kan tilskrive de forskellige værdier forskellig vægt og afveje dem over for hinanden. (Railton, s. 109-110).

PLIGTETIK

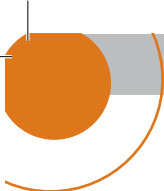
En konsekvensetiker mener altså, at man bør gøre det, der har gode konsekvenser. Begrundelsen, for at vi bør handle på bestemte måder, er, at vi skal gøre verden til et bedre sted at være.

Det er en pligtetiker uenig i! En pligtetiker mener ikke, at konsekvenserne er det afgørende. Det betyder, at man ikke skal vurdere om en handlingens konsekvenser er nydelse, lykke, sympati, æstetisk nydelse, venskab, retfærdighed, livet, selvbestemmelse eller lignende. Man skal ikke lade sig motivere af konsekvenser. Pligtetikeren vil nemlig hævde, at der er visse ting, vi skal gøre af pligt. Dvs. noget man kan indse, at man bør gøre, uden at se på konsekvenserne af handlingerne. Man bør handle på en bestemt måde, fordi man kan se, at det er det rigtige at gøre. Handlinger er rigtige og forkerte i sig selv.

Hvad er en pligt?

Ordet pligt bruges på forskellige måder. I dette afsnit bruges det om noget, du gør af pligtfølelse, altså uden anden begrundelse end at du bør. En pligt i denne betydning er altså en handling, der er rigtig i sig selv, uafhængigt af hvilke konsekvenser den har.

Man kan sammenligne pligtetikerens opfattelse af rigtigt og forkert med en ting og dens farve, fx en rød bil. Bilens farve er noget, den har, uanset hvilke konsekvenser denne farve har, uanset hvad fx bilens ejer mener om det. Hvis ejeren er glad for at have en rød bil, kan man sige, at dens farve har gode konsekvenser. Hvis han bliver træt af dens røde farve og hellere vil have en blå bil, har dens farve ikke længere gode konsekvenser. Men det betyder ikke, at bilen pludseligt af sig selv bliver blå. Bilens farve afhænger ikke af farvens konsekvenser.

På samme måde er pligterne ikke afhængige af konsekvenser. I forhold til Peter, kunne en pligtetiker fx mene, at personalet bør hjælpe Peter til en bedre hygiejne. Ikke fordi de bør skabe flest gode konsekvenser, men fordi det i sig selv er det rigtige at gøre.

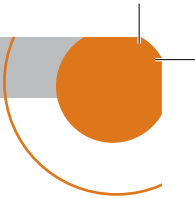

Ligesom der findes forskellige former for konsekvensetik, findes der forskellige former for pligtetik. Pligtetikere er uenige om, hvilke pligter man har, og hvorfor man har dem. Det er særligt spørgsmålet om, hvorfor man har nogle bestemte pligter, der adskiller dem.

Pligter er selvindlysende

For nogle pligtetikere er det intuitionen, der bestemmer, om noget bestemt er en pligt. Ordet intuition bruges ofte om en fornemmelse af, hvad andre mennesker tænker eller en fornemmelse for, hvad der vil ske. Sådan er det fx, når man siger om nogen, at de har en god intuition for, hvordan deres kolleger har det. Andre gange bruges ordet i en mere mystisk betydning. I den betydning opfattes intuitionen som en slags sjette sans. Her kan intuitionen fortælle os om fremtiden, eller om noget der er sket, men hemmeligholdt.

Når en pligtetiker bruger ordet intuition, er det i en tredje betydning. I den betydning består en intuition i at opleve noget som selvindlysende. Det betyder, at man umiddelbart kan se, at noget bestemt er en pligt, og derfor behøver det ingen yderligere begrundelse.

En umiddelbar fornemmelse, af at man har en pligt til at vise omsorg for dem, der ikke kan tage vare på sig selv, betyder, at det er en etisk pligt. Denne opfattelse kaldes intuitionisme. (Warnock, s. 61-76).

Intuitionisme var et populært synspunkt op til 1900-tallet, hvor man begyndte at mene, at det ikke var begrundelse nok for etiske pligter. Bl.a. fordi intuitionismen ikke kunne forklare, hvad man skal stille op, når forskellige mennesker har forskellige intuitioner, i forhold til den samme situation.

En autoritet giver pligterne

Et andet svar på spørgsmålet, om hvorfor vi har de pligter, vi har, kan man finde i religionerne. Grundideen er, at der findes en person eller en gruppe af personer, der har så stor etisk autoritet, at man har pligt til at gøre det, som denne eller disse personer kræver.

Der er ofte tale om en form for guddommelig personlighed, der i kraft af at være Gud kan gøre sine bud til etiske pligter, som man skal følge. Så fx pligten til at respektere de valg, mennesker træffer for deres eget liv, skal forklares med, at det er Guds vilje eller bud, at vi skal handle på den måde.

Et af de kendte eksempler på etiske pligter, der begrundes med en gud, kender vi fra biblen. Moses modtager nogle stentavler, hvor en række pligter er beskrevet:

Herren sagde til Moses: »Kom op til mig på bjerget og bliv der, så vil jeg give dig stentavlerne med den lov og befaling, som jeg har skrevet ned for at belære dem.«

2. Mosebog, kap. 24, vers 12.

Forklaringen, på at man skal følge loven, er, at den er et udtryk for Guds vilje. Man kan også sige, at begrundelsen for vores pligter er Guds hellighed. Denne form for begrundelse er naturligvis ikke den eneste form for religiøs etik. (Macintyre, s. 110-120).

Krav til vores etiske tænkning

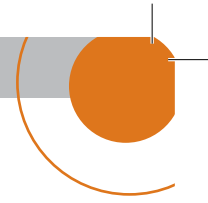

Der findes et tredje svar på spørgsmålet om, hvor pligterne kommer fra. Ifølge dette svar, skal en etisk pligt leve op til bestemte krav.

Tilhængere af denne type pligtetik stiller krav til den måde, en person er nået frem til en pligt på. Altså krav til hvad man har tænkt, når man har fundet ud af, hvad der er ens pligt. Kravet består i, at man skal bruge en bestemt form for etisk tænkning. For at illustrere denne pointe kan vi sammenligne med en retssag. Dommeren i retssagen afslutter med at fælde en dom, men hvis dommen skal være rigtig, skal retssagen være forløbet på en bestemt måde. Der kan stilles bestemte krav til, hvordan retssagen er foregået – den anklagede har krav på en forsvarer, har krav på at få præsenteret beviserne mod sig, dommeren skal være uvildig osv. Man har nemlig krav på en retfærdig retssag. Lever retssagen op til disse krav, er dommen gyldig, uanset hvilken afgørelse dommeren er nået frem til. Det er altså den måde, man er nået frem til dommen på og ikke indholdet af dommen, der er afgørende.

Det samme er ifølge nogle pligtetikere tilfældet med etiske pligter. Når man skal afgøre, hvad der er en etisk pligt, skal man følge bestemte procedurer eller leve op til bestemte krav til den etiske tænkning. Det karakteristiske ved en etisk pligt er altså ikke, at den har et bestemt indhold – fx pålægger os at drage omsorg for dem, der ikke kan tage vare på sig selv – men at man vil nå frem til den pågældende pligt, hvis man tænker på den rigtige måde.

Når man har en pligt til at respektere Peters valg i forhold til hygiejne, vil en pligtetiker af denne type forklare det med, at man kan regne ud, at man vil have denne pligt ved at følge bestemte tankemæssige procedurer.

Denne form for pligtetik kaldes bl.a. for kantiansk etik efter filosofen Immanuel Kant, der var ophavsmand til denne form for etisk tænkning. I næste afsnit kan du læse mere om Kant. (Audi, s. 286-287).

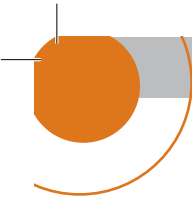
Vi står altså med tre former for pligtetik:

1. Pligterne opdager vi med vores intuition.
2. Pligterne er givet os af en gud.
3. Pligterne formes af fornuften.

Eksempler på pligtetikere

Den engelske filosof **William David Ross (1877-1973)** kritiserede konsekvensetikken. Han mente nemlig, at det var forkert, at alle vores etiske pligter i virkeligheden er redskaber, der har til formål at skabe lykke. Det etiske er en egenskab ved en handling på samme måde, som farven rød er en egenskab ved en rød bil. Fx er det en egenskab ved en løgn, at den er moralsk forkert. Men Ross så et andet fælles-træk mellem farver og etiske pligter. For hvis man skal forklare nogen, hvordan rød ser ud, kan man kun gøre det med eksempler. Hvis nogen spørger, hvad rød er, kan man kun forklare det ved at vise nogle eksempler på rød, for man kan kun opleve det røde. Hvis nogen således sagde, at en rød overflade er karakteriseret ved at tilbagekaste lys af en bestemt bølgelængde, ville det ikke hjælpe os, for man kan ikke se disse bølger.

Ifølge Ross forholder det sig på samme måde med etiske pligter. De kan ikke defineres eller beskrives, kun opleves direkte. Forskellen mellem farver og pligter er blot, at pligterne ikke kan opfattes med de almindelige sanser. Til gengæld mener Ross, at man kan opfatte pligter med intuitionen. De etiske pligter er selvindlysende.

Ross indfører et begreb, han kalder prima facie-pligter. En prima facie-pligt er en generel pligt, som man umiddelbart bør følge. Man kan dog sagtens forestille sig, at der er situationer, hvor pligten ikke bør følges. Da prima facie-pligterne er meget generelle, vil der kunne opstå situationer, hvor to prima facie-pligter kommer i konflikt med hinanden. I disse tilfælde skal man bruge sin etiske intuition på den konkrete situation, for at afgøre hvad man alt i alt bør gøre.

Ross var altså intuitionist, fordi han mente, at det var intuitionen, der skulle afgøre, hvilke pligter man har. (Warnock, s. 76-81 og Audi, s. 799-800)

Den tyske filosof **Immanuel Kant (1724-1804)** mener, at en etisk pligt skal leve op til bestemte krav. Han mener, at etikken afhænger af fornuften, fordi man med fornuften kan afgøre, hvad der er rigtigt og forkert. Man kan tænke sig til, hvordan man bør handle. Men der er krav til, hvordan man skal tænke.

Kant formulerede et princip for den etiske tænkning. Princippet er et krav, som man skal leve op til, når man skal formulere etiske pligter. Det princip kaldte han "moralloven" eller det kategoriske imperativ (=det absolutte krav).

Moralloven kræver, at man altid skal følge principper eller regler, når man skal gøre noget. Disse principper eller regler skal man betragte som alment gyldige. Det betyder, at de ikke kun gælder her og nu, for denne ene situation, men at de skal gælde som helt generelle regler. De gælder i alle andre situationer, hvor de ellers har nogen relevans.

Kants pointe er, at noget er en pligt, hvis man kan acceptere det som et almengyldigt princip. Dét er kravet, til den procedure man skal følge,

når man skal regne ud, hvad der er en pligt. Den etiske tænkning, man skal gennemføre, når man skal afgøre, hvordan man bør handle, består altså i at undersøge, om man kan acceptere kravet om at handle på den måde som et almengyldigt princip. (Hartnack, s. 199-230; Macintyre, s. 190-198).

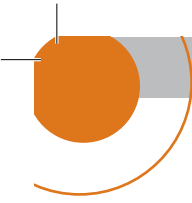
Hvis jeg fx skal afgøre, om jeg behøver at holde, det jeg lover, skal jeg overveje, hvad der vil ske, hvis det var en almengyldig regel, at det er acceptabelt at love noget uden at holde det. Jeg ville hurtigt løbe ind i det problem, at det ikke ville give mening at love noget overhovedet, hvis det var alment accepteret, at man ikke behøver at holde løfter. Derfor er jeg, ifølge Kants tanke, nødt til at holde løfter.

Konsekvens- og pligtetikere i forhold til hinanden

Nu kan man spørge sig selv, om konsekvensetikere ikke mener, at man har pligter til at handle i nogle situationer, og om ikke en pligtetiker kan se på konsekvenserne af en handling. Svaret er jo til begge spørgsmål.

En konsekvensetiker kan sagtens mene, at man har pligter, men på en anden måde end en pligtetiker. Som beskrevet bruges ordet pligt på forskellige måder. For det første bruges det som i pligtetikken om en handling, der er rigtig i sig selv, uafhængigt af konsekvenserne. For det andet bruges det som i afsnittet om dilemmaer om noget, man bør, noget man er etisk forpligtet til at gøre. I den sidste betydning kan en konsekvensetiker godt tale om, at man har pligter. Nogle konsekvensetikere mener fx, at man har en etisk pligt til at vælge den handling, der har de bedste konsekvenser.

Der er heller ikke noget i vejen for, at en pligtetiker mener, at man skal tage konsekvenserne af en handling i betragtning. Fx mener W. D. Ross,

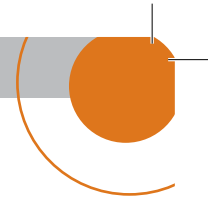

at man har en pligt til at gavne andre og sig selv. Derfor må han også mene, at man skal tænke over konsekvenserne af sine handlinger, for det er konsekvenserne der kan være til gavn. Grunden, til at han mener det, er blot, at det i sig selv er rigtigt at gøre det.

I praksis kan det være svært at se forskel på, om en etisk vurdering bygger på pligt eller konsekvensetik. Fx vil både de fleste pligt- og konsekvensetikere være enige om, at personalet på Peters botilbud har en pligt til at drage omsorg for ham og en pligt til at respektere hans valg. I nogle tilfælde vil man kunne se en forskel på den måde, henholdsvis pligt- og konsekvensetikere begrundes deres etiske vurderinger på. Men dette er ikke altid tilfældet, for en pligtetik kan, som vi har set, godt henvise til en handlingens konsekvenser, fordi man kan have en pligt til at skabe gode konsekvenser. Omvendt kan konsekvensetikere, der skelner mellem et målsætnings- og et vurderingsniveau, foretage etiske vurderinger på måder, der ikke henviser til konsekvenser, og således begrunde deres vurderinger på andre måder. Så indimellem kan det være endog meget vanskeligt at afgøre, om en person er pligt- eller konsekvensetik.

Samtidig er de færreste af os klare tilhængere af enten pligt- eller konsekvensetik. De fleste af os foretager vores etiske vurderinger uden at tænke over, om vi gør det på en pligt- eller en konsekvensetisk måde. Tydelige eksempler på de to retninger ser vi oftest inden for anvendt etik. I den anvendte etik argumenteres der for den ene eller den anden etiske vurdering af en problemstilling, der har samfundsmæssig betydning. I enkelte argumenter i debatten om fx genteknologi, ser man pligt- og konsekvensetiske begrundelser stå over for hinanden.

Inden for den filosofiske etik ser man altså et skel mellem pligt- og konsekvensetik. Men dette skel er ikke en nødvendighed. Der er også filosoffer, der kombinerer retningerne.

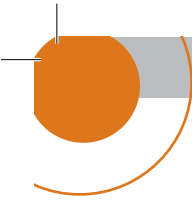
En af dem er den engelske filosof **Richard Mervyn Hare (1919-2002)**, som den etiske refleksion i denne bog især er inspireret af. Det er således Hares etik, der danner baggrunden for punkt 3 og 4 i Dilemmamodellen.

Hare gør opmærksom på, at etiske vurderinger ikke kan ses isoleret. Hvordan man vurderer én situation hænger sammen med, hvordan man vurderer en anden. Ens nuværende etiske vurderinger hænger sammen med de etiske vurderinger, man tidligere har foretaget, men også med de etiske vurderinger man vil foretage i fremtiden. Det betyder, at situationer, der ligner hinanden skal vurderes på den samme måde - at etiske vurderinger kræver konsekvens. I afsnittet om den etiske refleksion (s. x) blev det netop fremhævet at, når man står i et etisk dilemma, skal man ikke bare afgøre, hvordan man selv skal handle i dette etiske dilemma, men hvordan man altid skal handle i lignende etiske dilemmaer.

Man siger for sjov, at hvis moral er godt, så er dobbeltmoral dobbelt så godt. Dobbeltmoral forekommer, når situationer, der ligner hinanden, bliver bedømt forskelligt rent etisk. Problemet med dobbeltmoral er, at den dobbeltmoralske ikke er konsekvent. Og det er netop vigtigt at være konsekvent, når man vurderer etisk.

En fra personalegruppen på Peters botilbud fremhæver over for sine kolleger vigtigheden af at respektere beboernes valg. Han fremhæver derfor, at kollegerne skal respektere Peters valg i forhold til hygiejne. Men når han selv er på arbejde, gør han, hvad han kan for at få Peter til at gå i bad, også selv om Peter går i bad under protest. Han siger altså ét og gør noget andet. Han vurderer ens situationer forskelligt.

Dette er dobbeltmoral. Det, der gør det til dobbeltmoral, er, at han vurderer de to situationer forskelligt, selvom der ikke er nogen grund til det.

Men dobbeltmoral er ikke dobbelt så godt. Tværtimod vil de fleste af os nok opleve dobbeltmoral som moralsk forkert: Man kan ikke vurdere to situationer forskelligt, hvis de ikke er forskellige!

Det er altså vigtigt, at man sikrer sig mod dobbeltmoral, når man skal afgøre, hvad der er rigtigt og forkert at gøre. Det betyder, at det grundlæggende krav, vi kan stille til alle etiske vurderinger, er:

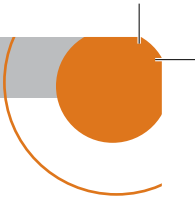

Situationer, der ligner hinanden, skal vurderes på samme måde!

Dette krav gælder, uanset om der er tale om et etisk dilemma eller ej. Der er således tale om et grundlæggende krav til alle etiske vurderinger.

Situationer er unikke. Man oplever næppe to situationer, der ligner hinanden helt. Men man kan alligevel godt sige, at man vil vurdere situationer, der ligner hinanden på den samme måde.

Det er nemlig ikke afgørende, at man rent faktisk havner i den samme situation igen. Man skal alligevel finde ud af, om man vil acceptere, at andre lignende situationer blev vurderet på den samme måde, hvis de skulle komme, også selv om man ikke regner med, at det vil ske eller, at man ved, det ikke vil ske. Man skal altså også kunne acceptere sin etiske vurdering i tænkte tilfælde, der ligner den virkelige situation, man står i. Det, man skal gøre, er at forestille sig nogle situationer, der ligner den, man står i, og se om man kan acceptere den samme handling i disse situationer. I så fald kan man sikre sig, at man vil acceptere at vurdere andre lignende situationer på den samme måde.

Dette kalder Hare for universaliserbarhed, fordi man med sine etiske afgørelser tilslutter sig universelle principper – altså principper der gælder for denne og alle lignende situationer. Dette svarer til Kants morallov, der

jo netop krævede, at vi skulle følge et almentgyldigt princip, altså et princip der gjaldt for alle andre lignende situationer. I denne sammenhæng svarer ordet universaliserbar til ordet almentgyldig. Derfor tilslutter Hare sig en af de tre former for pligtetik. Han er kantianer, altså en tilhænger af Kants etik.

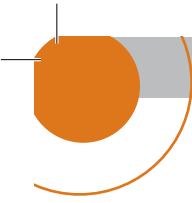
Men man kan ikke bare acceptere en hvilken som helst vurdering af denne og alle lignende situationer. Dette skyldes, at etiske vurderinger har konsekvenser. Det har de pga. et andet forhold ved dem.

En etisk vurdering fortæller ikke bare noget om, hvordan man bør handle i en bestemt situation. Den kræver en bestemt form for handling. Denne opfattelse af etiske vurderinger kalder Hare for præskriptivisme. Ordet kommer af det engelske prescribe, der betyder at foreskrive. En etisk vurdering handler altså ikke bare om, hvordan vi opfatter en situation, men også om hvad vi skal gøre i den. Der er altså et handlekrav. Det kan formuleres således:

Etiske vurderinger indeholder et krav om eller en opfordring til at handle.

Det medfører, at en etisk vurdering har konsekvenser for de personer, der er involveret i situationen! De bliver påvirket af handlingen, uanset om de skal udføre den eller bliver berørt af dens konsekvenser på en anden måde. Fx har det konsekvenser for Peter, om personalet vælger at respektere hans valg om ikke at gå i bad eller vælger at få ham til at gå i bad under protest. Han bliver påvirket af den handling, de vælger.

Da man skal vurdere situationer, der ligner hinanden på den samme måde, også tænkte situationer, skal man kunne acceptere selv at blive påvirket på denne måde, hvis man var i Peters situation. For vi kan tænke

os en situation, hvor vi selv er i hans sted. Derfor skal man kunne acceptere den handling, man vælger og dens konsekvenser, uanset hvem af de involveredes sted man var i. Derfor skal man forestille sig situationer, der ligner den, man står i, men hvor man er i de andre involveredes sted, fx Peters og blev påvirket af handlingen på samme måde som dem. Hvis man kan acceptere den valgte handling i deres sted, kan man acceptere den i alle lignende situationer, og derfor vurdere andre situationer der ligner den man står i, på samme måde.

Hvis man kan acceptere en bestemt handling, uanset hvordan man ville blive berørt af den, er ens valg af handling ikke et udtryk for ens personlige ønsker her og nu. Valget af handling er udtryk for, hvordan man mener, at man bør handle i sådanne situationer. Man skal altså sætte sig i de andres situation for at teste, om man er parat til at vurdere lignende situationer på den samme måde. Man kan sige, at man foretager en principbeslutning, når man foretager en etisk refleksion, for et etisk princip fortæller netop hvordan man bør handle i en bestemt type situationer.

Netop at sætte sig i de forskellige involveredes situation, for at se om man kan acceptere den samme handling, hvis man kom i deres situation, udgjorde punkt 3 og 4 i af refleksionsmodellen.

Det er derfor, man skulle sætte sig i Peters situation, hvis man havde til opgave at hjælpe ham, og man skulle beslutte, om man skulle få ham til at gå i bad eller acceptere hans dårlige hygiejne. Men man skulle også sætte sig i de andre involveredes sted for at afgøre, hvilken handling man så ville kunne acceptere, uanset hvis situation man kom i.

Det er altså afgørende, hvad man ville foretrække, hvis man skulle komme i de forskellige involveredes situation. Det betyder, at Hare er tilhæn-

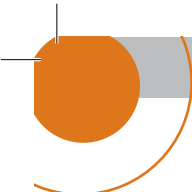

ger af en form for præferenceteori – en af de tre former for velfærdsetik. Der er altså her tale om en form for konsekvensetik. Derfor er Hare både pligtetiker og konsekvensetiker. Teorien bag denne publikation er altså en del af begge de to retninger inden for etik. (Hare 1952, 1965, 1981, 1989).

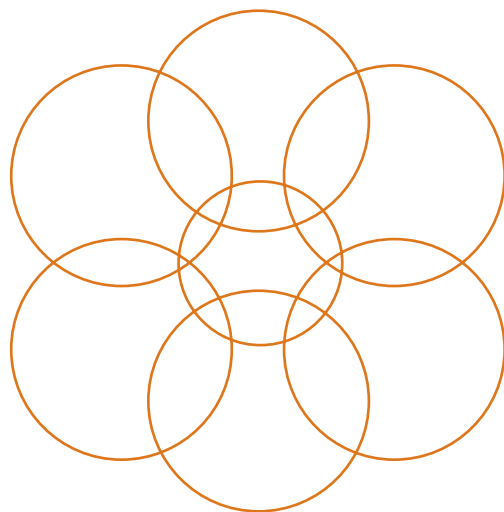
Men den form for præferenceteori bygger på ens egen forståelse af, hvad en person med den andens ønsker og værdier måtte foretrække, ud fra ens egen forståelse af hvilke konsekvenser alternative handlemuligheder vil have. Man skal ikke finde ud af, hvad den anden foretrækker, men hvad man selv ville foretrække i den andens sted, med den forståelse af situationen man selv har. Det betyder, at det er en konsekvensetisk teori, der ser det gode, man skal skabe som korrigerede præferencer.

Hare mener, at man kan afgøre, hvad der er rigtigt eller forkert på forskellige måder. Man kan bruge intuitionen, man kan også følge nogle faste principper, som man har formuleret for sig selv eller lært af andre, eller man kan tænke etisk, som lige beskrevet.

Hare skelner nemlig mellem to niveauer for etiske vurderinger. Det ene niveau, kalder han det kritiske niveau eller kritisk etisk tænkning. Det er det netop beskrevne. For at afgøre om man vil acceptere den etiske vurdering ikke bare i et konkret, men i alle lignende tilfælde, skal man forestille sig situationer, der er magen til den, man står i, men hvor man indtager andre roller. Denne form for etisk tænkning er velegnet til situationer, hvor man har tid og mulighed for at reflektere, eller situationer, hvor man er i tvivl om, hvilket princip man skal bruge – det kan fx være etiske dilemmaer. Det kan desuden være en god ide indimellem at teste sine principper gennem etisk refleksion. Det er den form for etisk tænkning, der ligger bag Dilemmamodellen.

Den anden form for etisk tænkning betegner Hare som det intuitive niveau, eller intuitiv etisk tænkning. Det er på dette niveau, man bruger sin intuition og sine meget generelle principper, som fx det er forkert at lyve. Denne form for etisk tænkning er meget udbredt i det daglige, når der ikke er noget, der taler imod ens etiske vurderinger, og når man ikke har mulighed for at gå ind i en dybere refleksion. Kravet til disse etiske vurderinger er som nævnt, at situationer, der ligner hinanden, skal vurderes på samme måde. Men situationerne behøver ikke at være 100 % identiske for at blive vurderet på samme måde. Det, der skal være det samme, er kun det, der har betydning for, hvordan man vurderer situationen rent etisk. Man skal derfor se efter relevante kendsgerninger. De relevante kendsgerninger er dem, der har betydning for, hvad man foretrækker, der blev gjort, hvis man var i de andre involveredes situation.

ANBEFALET LITTERATUR

Hvis du har fået lyst til at læse mere om filosofisk etik, er mulighederne mange: Der findes en lang række bøger. De bøger, du bliver præsenteret for her, er alle skrevet af personer, der har en stor indsigt i emnet, hvilket garanterer for kvaliteten af indholdet. Listen skal naturligvis tages med det forbehold, at der kun er tale om et lille udvalg af en lang række titler, så mange gode bøger er udeladt.

**Juul Nielsen, Morten Ebbe (2001):
Etik – kort og godt. Århus: Modtryk.**

En kort og let tilgængelig introduktion til de vigtigste etiske teorier. Bogen kræver intet forhåndskendskab til etisk teori og er velegnet også som godnatlæsning. Det er et godt sted at starte for den nysgerrige begynder.

**Macintyre, Alasdair (1996): Moralfilosofiens historie.
Frederiksberg: Det lille forlag.**

Mange filosofihistorier består i en gennemgang af forskellige filosofiske teorier. Dette gælder også på etikens område. Macintyres bog udmærker sig ved at forholde sig historisk til teorierne og se dem i lyset af andre strømninger i deres tid.

**Thomassen, Niels (1997): Etik – en introduktion.
København: Gyldendal.**

En relativt grundig og alligevel let tilgængelig introduktion til etiske teorier – stoffet er godt formidlet. Bogen kræver ingen forhåndsviden om etiske teorier og giver desuden en beskrivelse af etikken som emneområde. Thomassen tager eksplicit stilling til forskellige opfattelser inden for etikken.

Warnock, Mary (1971): Nyere etik. København: Munksgaard.

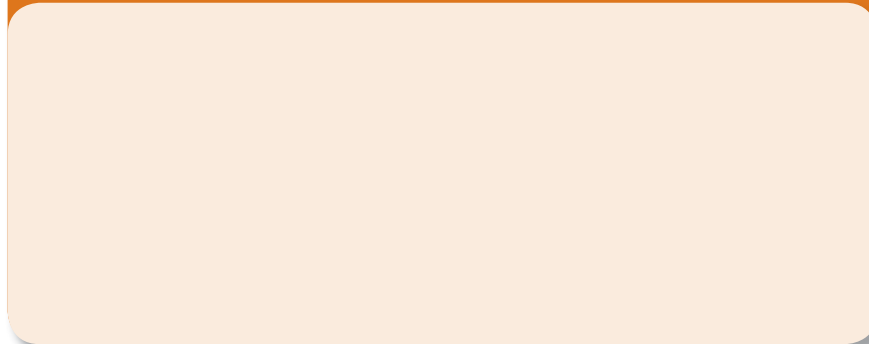
Warnock beskriver en række teoretikere fra 1900-tallet. Hendes bog lider under at være kompakt og noget knudret i stilen, men til gengæld er den interessant, fordi hun kaster sig ud i en omfattende kritik af de teoretikere, hun beskriver. Den kan dog især anbefales, hvis man i forvejen har et godt kendskab til emnet.

BILAG A

Beskriv et dilemma du selv har oplevet ud fra disse spørgsmål

Hvad var situationen?

Hvilke to (eller flere) handlinger skulle du vælge imellem?

Hvorfor kan du ikke gøre begge dele?

**Beskriv for hver enkelt handling:
Hvorfor bør du udføre den?**

BILAG B

Dilemmamodellen

1: Er du lige forpligtet til begge handlinger?

Se på de pligter, du oplever at have. Du skal nu på ny vurdere, om der reelt er tale om to etiske pligter. Det kan være en god ide at diskutere de normer, principper og værdier, der er involveret, og konsekvenserne af de to handlinger set med de forskellige involveredes øjne.

2: Kom med forslag til andre muligheder for at handle

Beskriv de handlemuligheder, der har været prøvet eller overvejet.

Kan I komme på nye handlemuligheder, der måske gør det muligt at tilfredsstille begge pligter? Det kan være en god ide at inddrage viden og tanker om situationen.

3: Hvilken handling ville du foretrække, hvis du kom i samme situation som de forskellige involverede?

Forestil dig, at du var i samme situation som hovedpersonen i dilemmaet og havde de samme ønsker og værdier.

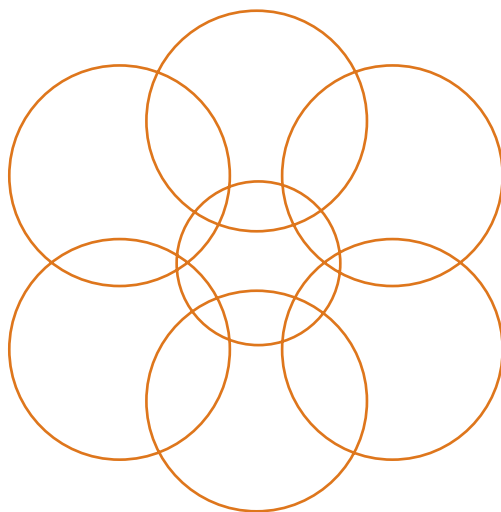
Hvilken af de handlinger, I har overvejet, ville du foretrække, at personalet valgte?

Hvorfor ville du foretrække netop den handling?

Gentag denne proces i forhold til de, der er involverede i situationen.

Hvis du selv er involveret i situationen, skal du også inddrage det, du selv ville foretrække at gøre.

4: Hvilken handling kan du acceptere, uanset hvilken af de involveredes situation du kom i?

LITTERATUR

Audi, Robert (1999):

The Cambridge Dictionary of Philosophy.

Cambridge: Cambridge University Press.

Biblen på internet.

Findes på: <http://www.bibelselskabet.dk/danbib/web/bibelen.htm>

Hare, Richard Mervyn (1952):

The Language of Morals. Oxford: Oxford University Press.

Hare, Richard Mervyn (1965):

Freedom and Reason. Oxford: Oxford University Press,

Hare, Richard Mervyn (1981):

Moral Thinking: its Levels, Method and Point.

Oxford: Oxford University Press.

Hare, Richard Mervyn (1989):

Essays in Ethical Theory. Oxford: Oxford University Press.

Hartnack, Justus (1988):

Kant. København: Forlaget Lina.

Jessen, K. B. (1999):

Filosofi. Fra antikken til vor tid. Århus: Systime.

Juul Nielsen, Morten Ebbe (2001):
Etik – kort og godt. Århus: Modtryk.

Lübcke, Poul m.fl. (1983):
Politikens filosofi leksikon. København: Politiken.

Macintyre, Alasdair (2002):
A Short History of Ethics. Indiana: Notre Dame.

Sandøe, Peter (red.) (1992):
Livskvalitet og etisk prioritering.
København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

Scarre, Geoffrey (1996):
Utilitarianism. London & New York: Routledge.

Peter Railton, *Alienation, Consequentialism and the demands of morality*, i
Scheffler, Samuel (1988):
Consequentialism and its Critics.
Oxford, New York: Oxford University Press.

Sinnott-Armstrong, W. (1988):
Moral Dilemmas. Oxford: Basil Blackwell Ltd.

Thomassen, Niels (1997):
Etik – en introduktion. København: Gyldendal.

Warnock, Mary (1971):
Nyere etik. København: Munksgaard.

